

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Жумағалиева М.Ю., Янтурсина З.Ю.

ҚАЛА ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЭКОНОМИКАСЫ

Оқу құралы

Орал, 2024

УДК 332(075.8)

ББК 65.050я73

Ж 78

№3 хаттаманың көшірмесі

Коммерциялық емес акционерлік қоғам “Нархоз университеті” базасының негізінде ҚР-ның ғылым және жоғары білім Министрлігінің жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің “Бизнес және басқару” дайындау бағыты бойынша ОӘБ ЖБТ Республикалық оқу-әдістемелік кеңесінің “Экономика” оқу-әдістемелік секциясы

“Экономика” білім беру бағдарламасы “Бизнес және басқару” дайындау бағыты бойынша М.Ю.Жумағалиева мен З.Ю.Янтурсинаның “Қала шаруашылығының экономикасы” оқу құралы ОӘБ ЖБТ РОӘК-нің грифін алу үшін ұсынылды.

Рецензенттер:

Габдуалиева Р.С., Жәңгірхан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің э.ғ.д., экономика және аудит жоғары мектебінің профессоры

Гиззатова А.И., М.Өтемісов атындағы БҚУ-нің э.ғ.д., бизнес, басқару және туризм білім беру бағдарламасының доценті

Есеналиев Б.С., Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің э.ғ.к., қауымдастырылған профессоры

Құрастырғандар:

Жумағалиева М.Ю., Бизнес, басқару және туризм білім беру бағдарламасының аға оқытушысы

Янтурсина З.Ю., Бизнес, басқару және туризм білім беру бағдарламасының аға оқытушысы

Жумағалиева М.Ю., Янтурсина З.Ю.

Ж78 Қала шаруашылығының экономикасы: Оқу құралы. /М.Ю. Жумағалиева, З.Ю. Янтурсина – Орал: РБО М.Өтемісов атындағы БҚУ, 2024.-120 бб.

ISBN 978-601-266-589-5

Студенттерге экономикалық процестерді жете меңгеріп, қазіргі қалалардың салалық, өңірлік экономикалық саясатын түсіну үшін қала шаруашылығы экономикасын оқып-үйренудің маңызы зор. Оқу құралында қалаларды қалыптастыру және дамыту, қала шаруашылығының салалары мен дамуын басқару және қаржылық қамтамасыз ету ерекшеліктері, оның тиімділігін арттыру мәселелері кеңінен қаралды. Қала шаруашылығы экономикасы пәнінен оқу құралын шығарудың маңыздылығы студенттердің білімін тереңдетумен қатар, пәндегі күрделі экономикалық түсініктемелерге мән беріп, күнделікті өмірде қала шаруашылығындағы объектілерінің қызмет бағыты мен құрылымын түсінуге мүмкіндік береді. Оқу құралында дәрістер, бақылау сұрақтары, тест тапсырмалары, есептер, жағдаяттар берілген.

© Жумағалиева М.Ю., Янтурсина З.Ю., 2024.

©М.Өтемісов атындағы БҚУ РБО, 2024.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	5
1. Қала шаруашылығының негізгі сипаттамасы	
1.1 Қала шаруашылығы экономикасының теориялық негіздері.....	6
1.2 Қала экономикасын талдау әдістері.....	15
1.3 Қаланы өзін-өзі басқару құрылымы.....	19
2. Қала шаруашылығындағы экономикалық ресурстардың ерекшеліктері	
2.1 Қала экономикасындағы коммуналдық шаруашылықтың ресурстары және оларды тиімді пайдалану.....	29
2.2 Қала шаруашылығындағы негізгі құралдарды жіктеу және олардың құрылымының ерекшеліктері.....	31
2.3 Қала экономикасында негізгі қорларды, айналым капиталын пайдалануды жақсарту жолдары.....	36
2.4 Еңбек ресурстары және оларды қала экономикасында қолданудың тиімділігі.....	41
3. Қала экономикасындағы тұрғын үй және коммуналдық шаруашылық	
3.1 Тұрғын үй коммуналдық шаруашылық сипаттамасы (ТКШ).....	53
3.2 Қала экономикасына нарықтық қатынастарды енгізу мен қалалық басқару механизмдері.....	57
3.3 Тұрғын үйді ұйымдастыру және жоспарлау ерекшеліктері.....	60
4. Қалалық кәсіпорындар қызметін пайдалану және оларға баға тағайындау	
4.1 Қалалық кәсіпорындарда жоспарлау мен өндірістік қуатты пайдаланудың ерекшеліктері.....	70
4.2 Қала экономикасындағы тауарлардың (қызметтер) өзіндік құны құрамының ерекшеліктері және оны есептеу әдістері.....	77
4.3 Қала экономикасындағы баға белгілеу ерекшеліктері.....	85
4.4 Коммуналдық энергетикалық кәсіпорындарды ұйымдастыру және жоспарлау ерекшеліктері.....	90
4.5 Сумен жабдықтау және су бұру нысандарын ұйымдастыру және жоспарлау.....	94
5. Қаладағы қоғамдық көлік қызметін ұйымдастыру	
5.1 Қалалық қоғамдық көлік кешенінің жалпы сипаты мен мәні.....	103
5.2 Қалалық көлік желісі: көлік құрылыстары және коммуникациялар.....	105
5.3 Қазақстан қалаларындағы қоғамдық көліктерде бағаны қалыптастыру.....	109
Әдебиеттер тізімі	118

ҚЫСҚАРТЫЛҒАН СӨЗДЕР

ҚР – Қазақстан Республикасы

НҚ – негізгі қорлар

ТКШ - тұрғын үй коммуналдық шаруашылық

ТЖЭҰ - тұрғын үйді жөндеу және эксплуатациялау ұйымы

ОЭК - отын-энергетикалық кешен

СЖжСБ - сумен жабдықтау және су бұру құрылғылары

ҚАТ - көлік-ауыстыру тораптары

ҚКЖ - қаланың көлік желісі

БҰҰ - Біріккен ұлттар ұйымы

ЖЭО - жылу электр орталығы

АЭС - атом электр станциясы

ГРЭС (МАЭС) – мемлекеттік аймақтық электр станциясы

КІРІСПЕ

Қазіргі кезеңде қалаларды қалыптастыру және дамыту, қала шаруашылығының жұмыс істеуі мен дамуын басқару және қаржылық қамтамасыз ету ерекшеліктері, оның тиімділігін арттыру мәселелерін зерттеудің қажеттілігі артып келеді. Қалалық экономика және оның маңызды салалары – тұрғын үй және коммуналдық сала, көлік, сауда, қоғамдық тамақтану, яғни өндірістік және өндірістік емессалаларға бөліп қарастырылады.

Қалалардың әрқашан өз тағдыры, тарихы және сабақтастығы болды. Қалалардың нақты жеке ерекшеліктері көбінесе табиғи-географиялық, демографиялық, этномәдени және басқа да факторлармен, сондай-ақ елдер мен аймақтардың әлеуметтік-экономикалық және өркениеттік дамуының ерекшеліктерімен анықталады. Бұл қалалардың эволюциялық жолдарының әртүрлілігін, олардың ерекшелігі мен генетикалық біркелкі еместігін түсіндіреді.

«Қала шаруашылығының экономикасы» «Мемлекеттік сектор экономикасының» теориялық құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл оқу құралы қала экономикасын, қаланы басқаруды, қала тұрғындарының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жергілікті өзін-өзі басқару органдарының міндеттерін, функцияларын зерттеуге бағытталған.

Қала экономикасындағы нарықтық механизмдерді, заңдылықтарды, оның даму бағыттарын, пәнді меңгеру арқылы түсініп, жүзеге асыруға болады. «Қала шаруашылығының экономикасы» оқу құралында қала экономикасының негіздері сипатталған. Оқу құралында жергілікті өзін-өзі басқаруға, қалалық объектілерді орналастыру мен оның қызметтерін жоспарлауға (тұрғын үй, жылжымайтын мүлік, еңбек ресурстары, баға, коммуналдық тарифтердің тағайындалуы) ерекше назар аударылған. Оқу құралында қала жүйесінің ғылыми тұжырымдамалары мен экономикалық модельдері, қала аумағының құрылымдық және функционалдық ұйымдастырылуы қарастырылған [1].

Оқу құралында тұрғын үй коммуналдық шаруашылығын мемлекеттік басқару жүйесі, оны реформалау Қазақстан Республикасының заңдық тұжырымдамаларына сүйене отырып талданған.

«Қала шаруашылығының экономикасы» бойынша оқу құралын шығарудың мақсаты студенттердің білімін тереңдетумен қатар, пәндегі күрделі экономикалық түсініктемелерге мән беріп, күнделікті өмірде қала шаруашылығындағы объектілерінің қызмет бағыты мен құрылымын түсіндіру. Сонымен қатар оқу құралын пайдалану библиографиялық тізімде ұсынылған осы мәселе бойынша әдеби дереккөздерді бір уақытта зерттеуді көздейді. Өзіндік жұмыстар үшін жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жоспарлары мен республикалық маңызы бар нормативтік құжаттар, заңнамалар, тұжырымдамаларды пайдалану ерекше маңызды болып табылады.

1. Қала шаруашылығының негізгі сипаттамасы

1.1. Қала шаруашылығы экономикасының теориялық негіздері

Қалалар мен елді мекендердің тұрақты жұмыс істеуі екі үлкен қызмет саласының болуын көздейді: белгілі аумақты дамытуға бағытталған қала құру және осы аумақтың ресурстарға, тауарлар мен қызметтерге деген өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған қалалық қызмет.

Бірінші топқа өндірістік, интеллектуалды және қызметтік сипаттағы негізгі салалар мен қызмет түрлері жатады. Бұл өнеркәсіп, оның ішінде агроөнеркәсіптік өндіріс, құрылыс, жүк тасымалы, ірі ғылыми, мәдени, білім беру және медициналық орталықтар, туризм және басқалары. Олардың барлығы негізінен сыртқы нарыққа бағытталған, ресурстар мен жаңа жұмыс орындарының тартылуын қамтамасыз етеді, қалалық кірістер мен халықтың өмір сүру деңгейінің өсуіне қолайлы мүмкіндіктер жасайды. Бірақ олардың мүмкіндіктері көбіне қолдау көрсететін салалардың тұрақты жұмысына негізделген.

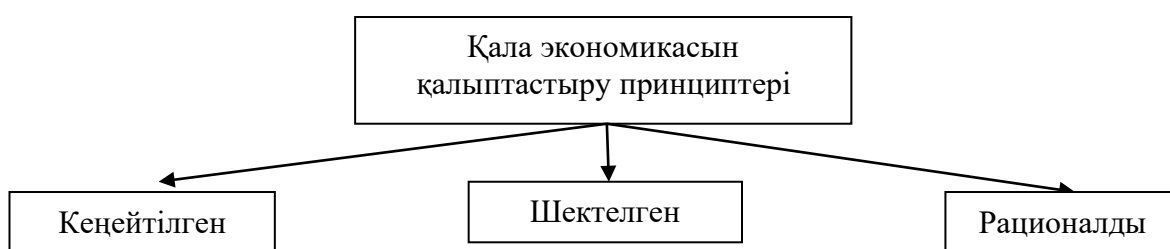
Екінші топқа белгілі бір аумақты және онда тұратын тұрғындарды дамыту функцияларын орындайтын көптеген салалар жатады. Оларға жергілікті маңызы бар, яғни аумақтық мәселелерді шешуге және қаланың қалыпты өмірін қамтамасыз етуге арналған өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылым салаларының жиынтығы кіреді: жергілікті жүк және жолаушылар көлігі, инженерлік-көлік құралдары, сауда және сақтау орындары, жергілікті ақпараттық жүйелер, қалалық құрылыс және жөндеу-құрылыс өндірісі, сауда және қоғамдық тамақтану, қала құрылысын реттеу және жерді пайдалану, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық және тұрмыстық қызмет, әлеуметтік-мәдени сала және басқалары.

Жеткізу сферасының салалары аумақтың тұрақты жұмыс істеуіне айтарлықтай үлес қосады және оны дамытудың қажетті шарты мен маңызды факторы болып табылады. Қалалар мен аумақтардың қала құраушы және қалаға қызмет ететін салалары арасында қатаң кедергі жоқ. Олар өзара тығыз байланысты және бірқатар жағдайларда олар бір-біріне айналуы мүмкін. Олардың арасындағы шекара өте сұйық. Сонымен, білім беру, мәдени кешен жергілікті функцияларды орындай алады, яғни жергілікті халықтың білім беру және мәдени қызметтерге деген қажеттіліктерін қамтамасыз етеді, сонымен қатар ол мәдени мұраларды (мұражайлар, мәдениеттер, тарихи ескерткіштер, театрлар және т.б.) түсіну мүмкіндіктерін бере отырып, мамандарды даярлау және қайта даярлау үшін басқа аймақтар мен елдерге бағытталуы мүмкін.

Қаланы басқарудың басты міндеті - олардың өмір сүруіне және дамуына қолайлы жағдайлар жасау арқылы қала өмірінің екі саласының да пропорционалдылығын қамтамасыз ету. Осы мәселелерді ойдағыдай шешу үшін аумақтық басқарудың жаңа механизміне негізделген тиімді басқару жүйесін құру қажеттілігі туындайды. Мұндай механизм халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға, қалалардың экономикалық тәуелсіздігі мен маңыздылығын нығайтуға, белгілі бір аумақтың даму тиімділігі мен

күрделілігін арттыруға, нарықтық құрылымдардың бәсекеге қабілетті қызмет етуі үшін қолайлы жағдайлар жасауға және инвестициялық ресурстарды тартуға бағытталуы керек [2].

Қалалық басқару жүйесі ағымдағы мақсаттарға қол жеткізуге және міндеттерді шешуге бағытталған бірқатар мақсатты, функционалды және қосалқы жүйелерді қамтиды. Олардың ішінде муниципалды экономика ерекше орын алады. Айта кету керек, бұл саланың құрамы нақты анықталмаған, дегенмен «қала экономикасы» термині революцияға дейінгі кезеңнен бері ұзақ уақыт бойы болған. Бұл терминнің мазмұны бойынша әр түрлі көзқарастар бар, олар енетін салалар мен қызмет түрлерін қамтудың кеңдігімен, сондай-ақ осы ұғымдарды қалыптастыру принциптерімен ерекшеленеді (1- сурет).

1 сурет- Қала экономикасын қалыптастыру принциптері

Бұл салада білім берудің қалыптасуы мен принциптерінің үш тәсілі бар: кеңейтілген, шектейтін және рационалды. Олардың біріншісіне сәйкес, белгілі бір аумақта орналасқанның барлығы дерлік қала шаруашылығына кіреді. Сонымен қатар, бұл интерпретацияда екі сорт ажыратылады. Олардың біріншісіне сәйкес, қала экономикасы оның сипатына, муниципалды бағытына, меншік нысандарына және т.б. қарамастан, белгілі бір аумақтағы барлық қол жетімді қызмет түрлерін қамтиды, өйткені ол «қаланың әлеуметтік-экономикалық саласы» тұжырымдамасымен толық сәйкес келеді

Кеңейту тәсілінің екінші түріне сәйкес қала экономикасының құрамына меншіктің түріне қарамастан жергілікті билік пен тұрғындар мен жергілікті сипаттағы ұйымдар ұсынатын жергілікті нарыққа және жергілікті тұтынушыға бағытталған барлық секторлар мен іс-шаралар кіреді. Бұл жағдайда қала экономикасы «қалалық қызмет (немесе аумақтық қызмет) сферасы» ұғымымен толық сәйкес келеді.

Бұл тұжырымдаманы осылай түсіндіру қазір кең таралған және назар аударуға тұрарлық. Ректрикативті көзқарасқа сәйкес қалалық экономика деп тек қалалық меншікте болатын салалар, қызмет түрлері мен құрылыстар түсініледі. Теориялық тұрғыдан мұндай ұстаным орын алуы мүмкін, бірақ іс жүзінде бұл қала объектілерін жекешелендіру процесінің болуына және осы саладағы меншіктің баламалы нысандарына ие әр түрлі кәсіпорындар мен ұйымдарды: жөндеу және құрылыс, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, көлік және т.б.

Рационалды позицияға сәйкес «қала экономикасы» термині арнайы сапалық анықтаманы қамтуы керек және басқа ұғымдар мен категориялармен сәйкес келмеуі керек. Қала экономикасына тән белгілерге оның жергілікті сипаты, тірек функцияларын орындауы, оның жұмыс істеуінің экономикалық негізі және әлеуметтік бағыты жатады. Бұл дегеніміз, қалалық экономика жергілікті нарыққа бағытталған, қолдау функцияларын орындайтын, экономикалық субъектілер тобына жататын және қала тұрғындарының қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған осындай өндіріс пен қызметті біріктіреді. Осы критериялды тәсілге сүйене отырып, біз қала экономикасына жоғарыда аталған қағидаларға сәйкес келетін салалар мен қызмет түрлерін ғана қосамыз, яғни олар қалалық қызмет көрсету саласына жатады, әлеуметтік бағытталған сипатқа ие болады және қала билігін тікелей реттеу саласында белгілі бір территориядағы экономикалық қызметтің ажырамас бөлігі болып табылады,

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, «қала экономикасы» терминінің анықтамасын тұжырымдайық. Муниципалдық экономика - бұл халықтың және аумақтың қызметтерге, жұмыстарға және қоғамдық маңызы бар өнімдерге қажеттіліктерін қанағаттандыратын, сонымен қатар қаланың дамуына қажетті жағдайлар жасайтын аумақтық және салалық кешен. Осылайша, бірқатар салалар мен тірек сфераның объектілері қала экономикасының тікелей бөлігі болып табылады, ал басқаларына қатысты олардың жұмыс істеуі үшін қажетті жағдайлар жасалады.

«Қалалық шаруашылығы» терминінің мазмұнына сәйкес ол қаланың экономикалық өмірінің әлеуметтік маңызды түрлерін қамтиды. Қала шаруашылығы экономикасының негізі тұрғын үй-коммуналдық кешені болып табылады, оның құрамына тұрғын үй және тұтынушыларға арналған мемлекеттік қызметтер кіреді. Бұл кешен мемлекеттік меншіктің жоғары үлесіне ие және қала өмірі үшін өмірлік маңызды функцияларды орындайды: тұрғын және қоғамдық ғимараттарды күтіп ұстау және жөндеу, қала аумағын техникалық және санитарлық күтіп ұстау, халықты және ұйымдарды сумен, газбен, электрмен, жылумен қамтамасыз ету және т.б. Сонымен қатар, қызмет көрсету саласының басқа салалары, мысалы сауда және қоғамдық тамақтану жекешелендірілген және тұтынушыларға нарықтық негізде жеке қызметтер көрсетеді. Оларға қатысты дамуға қажетті жағдайлар жасалады және бақылау функциялары жүзеге асырылады. Сонымен, келесі салалар мен кешендер жергілікті экономиканың құрамына кіреді:

- қаланың тұрғын және тұрғын емес қорын сумен жабдықтау және канализация;

- жылу, газ, қалалар мен елді мекендерді электрмен жабдықтауды қоса алғанда, коммуналдық энергетика;

- жол құрылыстарын, санитарлық тазартуды, тұрмыстық қалдықтар мен қоқыстарды тазартуды және жоюды, көгалдандыруды, шағын сәулет

нысандарын, су қоймаларын, жағажайларды және басқа да қалалық объектілерді күтіп-ұстауды қоса алғанда, қала аумағын абаттандыру;

- қалалық жолаушылар көлігі және қозғалыс ағындарын ұйымдастыру;

- қалалық (муниципалдық) қалалық тапсырыс негізінде тұрғын үй және тұрғын емес объектілерді салу және қайта құру, сондай-ақ құрылыс пен жөндеу және құрылыс өндірісіндегі жеке секторды реттеу;

- қала құрылысын реттеу және жерге орналастыру;

- қалалық меншікті басқару;

- қалалық ақпараттық жүйелер және т.б.

Осы негізгі қызмет түрлерінен басқа, қала экономикасы қала шаруашылығына кірмейтін бірқатар қалалық объектілерді ұстау және коммуналдық қызметтер бойынша сыртқы функцияларды да қамтиды:

- қаланың әлеуметтік-мәдени нысандарын: мектептер, емханалар, ауруханалар, кітапханалар, спорттық ғимараттар және т.б. техникалық қызмет көрсету және коммуналдық қызметтер;

- коммуналдық қызметтер энергиямен, сумен және ағынды сулармен жабдықтаумен, сауда және қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындарының қалалық аумағын жақсарту бойынша қызметтерді, құқық қорғау және әскери ұйымдарды, өнеркәсіптік кәсіпорындарды, қалада орналасқан әртүрлі профильдегі коммерциялық ұйымдарды және т.б.

Осы топтастырудан шығатын болсақ, қала экономикасы екі түрдегі объектілер мен қызмет түрлерін қамтиды: қаланың өмірлік функцияларын тікелей қамтамасыз ету, сонымен қатар қалада орналасқан әртүрлі профильдегі кәсіпорындар мен ұйымдарға қызмет көрсету. Қала экономикасының ерекшеліктері мыналар:

- жоғары әлеуметтік маңызы бар, өйткені қала шаруашылығындағы іс-әрекеттің барлық түрлері қала тұрғындарының қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған;

- қала экономикасында меншіктің басқа нысандары болған кезде қалалық (муниципалдық немесе мемлекеттік) меншіктің жоғары үлесі;

- қала экономикасының көптеген салаларының бір-бірімен және осы аумақтағы қызметтің басқа салаларымен тығыз байланысы және өзара тәуелділігі; мысалы, сумен жабдықтау және су бұру, жолаушылар көлігі және жолдар, инженерлік коммуникациялар және тұрғын үй және т.б.;

- қалалық экономика секторлары ішіндегі қызметтерді өндіру мен тұтыну арасындағы байланыс: сумен жабдықтау және су бұру, жолаушылар көлігі және жол шаруашылығы, электрмен және жылумен жабдықтау және т.б. ;

- қалалық кәсіпорындар қызметінің ерекше сипаты: өнімнің біртектілігі, қорларды қалыптастырудың қиындығы, аяқталмаған өнімнің болмауы немесе шектеулілігі, өндіріс шығындарының құрамындағы қосалқы материалдар мен энергияның үлкен үлесі және т.б.;

- қаланың өмірлік маңызды инженерлік-энергетикалық жүйелерінің жұмыс істеуін қамтамасыз етуде табиғи жергілікті монополиялардың болуы: сумен жабдықтау және су бұру, коммуналдық энергетика.

Қазіргі уақытта ел экономикасы көптеген секторлар мен қызмет салаларында нарықтық тетіктерді құру және дамыту процесінде. Сонымен қатар нарықтардың құрылымы интеграция немесе ыдырау арқылы үнемі өзгеріп отырады, конгломераттардың бірігуі мен қосылуы байқалады. Ішкі және әсіресе сыртқы нарықтарда бәсекелестік өсуде. Жеке фирмалар, ең алдымен шикізат секторында, әлемдік экономикада өзіндік орын алады. Салық реформасы мен банк секторын, бюджеттік реформалар мен зейнетақы жүйелерін қоса алғанда, институционалдық қатынастарды реформалау жалғасуда. Бұл процестердің барлығы ел экономикасының нақты салалары мен сфераларындағы кәсіпорындар мен ұйымдардың экономикалық қызметінде көрінеді.

Экономиканы ырықтандыру теориялық тұрғыдан меншік құқығын тиімді бөлуге ықпал ететін нарықтық механизмнің сипатына байланысты транзакциялық шығындардың төмендеуіне әкелуі керек. Алайда, қазіргі заманғы Қазақстан экономикасында нарықтық мәмілелер еркіндігіне қойылған шектеулерді алып тастау көбінесе олардың айтарлықтай өсуіне әкеледі. Сондықтан өндіріс пен транзакциялық шығындарды барынша азайту үшін ұйымдастырудың ұтымды түрлерін үнемі іздеу қажет.

Кез-келген экономикалық сала мен қызмет саласы нарықта микроэкономика мен макроэкономика арасында да, жеке фирма мен жалпы ұлттық экономика арасында да аралық позицияны алады. Бұл оның жұмыс істеу ерекшеліктерін және нарықтағы қоршаған ортаны анықтайды. Кез-келген экономикалық жүйені, оның ішінде сала деп аталатын өзара байланысты экономикалық субъектілер жиынтығының жүйесін, онымен байланысты сыртқы орта болып табылатын шаруашылық субъектілері мен онымен өзара әрекеттесетін басқару органдары қоршайды.

Сыртқы ортаның негізгі факторларына мыналар жатады: экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, құқықтық, технологиялық және саяси. Нарықтық қатынастар жағдайында саланың қызмет етуіне инфляция деңгейі және тұтынушылар табысы, банктік пайыздық мөлшерлеме, валюта бағамы, жұмыссыздық деңгейі және басқалары сияқты көрсеткіштер арқылы көрінетін экономикалық факторлар әсер етеді.

Басқа факторлар да айтарлықтай әсер етеді, әсіресе олардың динамикасы өзгерген кезде. Қала экономикасы әлеуметтік және саяси факторларға айтарлықтай тәуелділікпен сипатталады. Сонымен, өткен ғасырдың 90 жылдары халықтың және бюджеттік ұйымдардың едәуір бөлігі үшін ресурстармен қамтамасыз етілмеген жеңілдіктер беру саясаты жүргізілді, сондай-ақ тұрғын үй-коммуналдық қызметтерге төмен тарифтер саланың жеткіліксіз қаржыландырылуына және тұтынушыларды әлеуметтік қорғаудың ерекше функцияларын орындау қажеттілігіне әкелді. Бұл елді көптеген аймақтарында қала экономикасының деградациясының маңызды себептерінің бірі болды [2].

Қала өз дамуын ішкі экономикалық әлеуеті бар бос территориядан бастайды. Бизнес дамуда, өндіріс өркендеуде, адамдар өздерінің әлеуметтік дамуын іздеуде, өсіп келе жатқан халықты қамтамасыз ету үшін тұрғын үйлер салынуда. Өсу кезеңінде тұрғын үйлердің орташа жасы салыстырмалы түрде аз. Тұрғын үй қорын өсіп келе жатқан кәсіпкерлік секторымен айналысатын адамдар құрайды. Аумақты дамытудың бірінші кезеңі аяқталғаннан кейін қалада тұрғын үйлердің массивтері мен қоршалған іскерлік орталық белгіленеді. Бұл тұрғын аудандар бизнес аймағын кеңейтуге кедергі болып отыр. Белгілі бір уақыттан кейін тұрғын үй құрылысы ескіреді, ғимараттар ыдырайды және қала экономикасында толық жұмыс істейтін және жеткілікті кірісі бар адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандырмайды. «Ескі» қаланың сыртында тұрғын үй қорын салудың екінші кезеңі басталады. Мұнда кәсіби менеджерлер мен жұмыспен қамтылған санаттағы адамдар үшін тұрғын үй салынуда. Осы мақсатта тұрғын аудандардың бірінші шеңберінен тыс жер учаскелері пайдаланылады.

Осы уақытқа дейін қалада бар, толық пайдаланылмаған арзан тұрғын үй қорының шектеулі болғаны соншалық, халықтың осы санатының саны қала ауыртпалықсыз қабылдай алатын мәннен жоғары көтеріле алмады. Қаланың алғашқы ішкі шеңберін құрайтын тұрғын үйлер ескіргендіктен, кәсіби менеджерлер мен басқа білікті қызметкерлердің (жұмыспен қамтылған) отбасылары оларды тастап кеткендіктен, оларды жұмыссыздар санатынан шыққан халықтың кедей топтары қоныстанады.

Бұл үйлердің қоныстануы олардың бұзылуына жол бермейді, сондықтан ескі тұрғын үй қорының сақинасы қала орталығының кеңеюіне кедергі бола отырып, солай жалғаса береді. Бұл тозығы жеткен тұрғын үй қорының болуы, оның кедей тұрғындарымен бірге муниципалдық шығындарды көбейтеді, шығындар мөлшерін ұлғайтады және кәсіпкерлікті одан әрі дамыту мүмкіндіктерін азайтады. Қаланың орталық бөлігі жұмыссыздарды жұмыспен қамтамасыз ете алатын кәсіпкерлік қызметті одан әрі дамыту үшін барған сайын жағымсыз болып келеді.

Қаланың орталық бөлігінде әкімшілік және басқару мекемелері басым бола бастайды. Сонымен қатар, жұмыспен қамтылған және кәсіби менеджерлердің тұрғылықты жері қаланың сыртқы сақинасына көшкен кезде, бастауы автономды бола бастайды, кәсіпкерліктің өз шекарасында дамуын ынталандырады. Содан кейін жағдайдың нашарлауының екінші кезеңі басталады. Қала орталығындағы ең тозығы жеткен тұрғын үй қоры нашарлап, оны бұзып, орнына жаңа ғимараттар салуға тура келеді. Бұл, мүмкін, қаланың орталығында орналасқан мекемелерде жұмыс істейтін қызметкерлер үшін жоғары санаттағы тұрғын үй (артық табысты тұрғын үй қоры) болады. Қала орталығында лашықтар жаңа, жайлы ғимараттармен алмастырылып жатқан кезде және бұл процесс уақытты қажет етсе, қаланың ескі бөлігіне жақын орналасқан жаңа қала маңындағы аудандарда тұрғын үй мен өндірістік үй-жайлардың біртіндеп ескіруі

байқалады, олар енді қала орталығындағы жаңа ғимараттармен бәсекеге түсе алмайды.

Қалалық ортаны ауылдық жерлер сияқты басқа қала да көрсете алады, ал қалалар арасындағы ағындар алмасуы бұған дейін басым болған ауылдан қалаға қоныс аударуды алмастыра алады.

Тартымдылық принципі. Адамдардың қала мен қоршаған орта арасындағы шектеусіз қозғалысы маңызды нәтижеге ие. Адамдардың кез-келген санаты үшін қалада болу шарттары басқа жерлердегі өмір жағдайларына тартымдылығы бойынша шамамен тең болуы керек. Мысалы, ең төменгі табысты санаттағы адамдар үшін қалада болу шарттары елдің басқа аймақтарына қарағанда айтарлықтай жақсы немесе нашар болмайды, олардан еркін көші-қон мүмкін. Егер қала неғұрлым тартымды болса, онда оған адамдардың ағылуы адамдар көп болғанға дейін жалғасады. Адамдардың көптігінен шыға алмай, ол байланысқа түсетін жерлерге деген қызығушылығын жоғалтады. Қаладағы жағдайды өзгертуге бағытталған кез-келген әрекеттің негізінде қала мен оның компоненттерінің талдауы жатыр. Қаланың үндеуінің компоненттері қалалық жағдайдың өзгеруімен қатар өзгеруге бейім. Олар қаланың өмірлік циклында өсу сатысынан тоқырауға дейін өзгереді. Жүйе ішінде қалыптасқан және қаланың ішкі жағдайымен болжанған тартымдылық мұнда келтірілген қала мінез-құлық теориясының маңызды факторы болып табылады.

Шексіз қоршаған ортаға ие адамдармен еркін алмасу қаланың жалпы тартымдылық құрамын өзгертуге қауқарсыз екенін білдіреді. Алайда, тартымдылық көптеген компоненттерден біріктірілгендіктен, компоненттердің тәуелсіз мәндеріне байланысты бізде таңдау ауқымы кең. Егер тартымдылықтың кейбір компоненттері қолайсыз болып қалған болса, онда басқа компоненттерді бір уақытта неғұрлым қолайлы етіп жасауға болады, осылайша компоненттердің жалпы тіркесімі өзгеріссіз қалады. Тартымдылық компоненттерін осылайша реттеуге байланысты оның мүмкіндіктерін анықтайтын қаланың тартымдылығы бір деңгейде сақталады.

Халық санының өсуі мен ішкі даму фазасынан өткен урбанизацияланған аумақ «тоқырау шарттары» деп аталатын бірқатар белгілермен сипатталатын тепе-теңдік күйге жетеді. Тоқырау жағдайында қалада өндірістік ғимараттарға қатысты тұрғын үйлердің артықшылығы бар. Бұл тұрғын үй қорының артығын төменгі деңгейдегі, жұмыссыз үйлер, соның ішінде ескі аудандардағы, лашықтар мен бос үйлердегі үйлер құрайды.

Тұрғын үйді дамыту көлемі сауда-өнеркәсіптікпен салыстырғанда тым үлкен, өйткені тұрғын үй мен өндірістік құрылымдардың саны қалада экономикалық тепе-теңдік қалыптасқан жылдардағыдай болып қалады. Бірақ қала қартайған сайын кәсіпкерлік саласында жұмыс істейтіндердің саны азаяды, сонымен бірге тұрғын үй қорын мекендейтін халықтың құрамы да өзгереді. Тіпті тұрғындарға қатысты тұрғын үй қоры артық

болуы мүмкін. Қаланың экономикалық әлеуеті айтарлықтай төмендеген кезде ондағы тұрғындар саны азайып, тұрғын үй қоры әр экономикалық санат үшін халықтың қалыпты тығыздығында есептелген мөлшерден аз болуы мүмкін.

Жұмыспен қамтылмаған санаттағы адамдар тұратын арзан тұрғын үй қорының ғимараттарында тұрғындардың шамадан тыс көптігі байқалуы мүмкін. Бұл тұрғын үй қорының тапшылығын емес, қолайсыз экономикалық жағдайды көрсетеді. Кейбір тұрғын үйлер бос, ал кейбіреулері жалға алушылар бүкіл тұрғын үй қорын ұстауға және жұмыс істеуге кеткен шығындарды төлей алмауына байланысты адамдар көп. Ескірген қалада ескі өндірістік және тұрғын үйлердің жаңа ғимараттармен салыстырғанда пайызы өте жоғары. Бұл ескі/жаңа арақатынас жаңа бірліктің экономикалық өмірі құлдырап бара жатқан бірлікке қарағанда қысқа болғандықтан пайда болады. Жоғарыда айтылғандай, әр экономикалық санаттағы ғимараттардың саны осы санаттағы құрылыстың орташа қызмет ету мерзіміне пропорционалды. Ескі ғимараттарды олардан алатын кішігірім кірісті сақтау үшін сақтауға тырысатын қала өзінің құлдырауын тездетеді.

Тоқтап тұрған қалада жұмыспен қамтылғандар санына қатысты жұмыссыздардың пайызы жоғары. Бұл өндірістік үй-жайлар мен ескі тұрғын үй қорының артық болуының тікелей салдары. Қала күрделі жөндеу немесе бұзу арқылы дамып, дамуын жалғастырғанша, ол тоқырау жағдайын аяусыз күшейтеді. Қалалардың құлдырау процесі халықтың кез келген экономикалық тобының шоғырлануын ынталандыратын шаралармен немесе жағдайлармен жеделдетіледі. Мысалы, қала орталығына адамдарды алыс шеткі аудандардан жылдам жеткізуді қамтамасыз ететін жақсы көлік желісі қаладағы жағдайдың нашарлауына ықпал етеді. Мұндай көлік желісі болмаса, қаланың орталық аудандарын қалпына келтіру тезірек жүрер еді. Шоғырландыру кәсіпкерлік кәсіпорындарды бір жерде, білікті кадрларды екінші жерде, кәсіби менеджерлерді үшінші орында, ал төртінші орында толық емес жұмыспен қамтуға әкеледі.

Бұл қоғамдастық модельдің сенімділігіне кеңістіктік шектеулердің бірін жүктейді. Осы болжамға байланысты біздің модельдің кейбір аспектілері соншалықты үлкен қалаларға қолданылмайды, сонда олардағы тұрғындардың әр түрлі санаттары бір-бірімен қала өмірі процесінде де, оқу желісі арқылы да байланысқа түсе алмайды.

Коммуналдық шығындар. Қаланың жасы ұлғайған сайын муниципалдық шығындардың көбеюі кедейлердің шамадан тыс көші-қонына мүмкіндік беретін және ынталандыратын және байлардың қаладан кетуін жеделдететін әкімшілік шаралар мен заңдардан туындайтын қалаішілік тепе-теңдіктің өзгеруін көрсетеді. Халықтың үлесінде кедейлер басым бола бастағандықтан, олардың саяси қысымы қалада сезіле бастайды. Болашақта олардың әл-ауқатын және жалпы қаланың әл-

ауқатын қамтамасыз етуден гөрі олардың жақын мүдделерін жедел қанағаттандыру талаптары басым.

Қаланың сипаты тұрғындарымен анықталады. Қала тұрғындары кез-келген уақытта пайда болған және қалаға келген адамдардың қоныс аударуының нәтижесі болып табылады, сонымен қатар қаладағы әлеуметтік және экономикалық өзгерістер әсерінен қалыптасады. Тұрғын үйдің қол жетімділігі мен жұмысқа орналасу мүмкіндігі қалалық көші-қон мен әлеуметтік ұтқырлыққа ең үлкен әсер ететін сияқты. Кітапта жұмысқа орналасу мүмкіндігі мен тұрғын үй қорының қол жетімділігі арасындағы өзара байланыс көрсетілген. Бұл екі компонентті де бір уақытта жақсартуға мүмкіндік болған екен. Ерекше жағдайларда, тартудың басқа компоненттері өте қолайсыз болған кезде, жұмыс та, тұрғын үй де артық болуы мүмкін және тепе-теңдікте болады. Бұл жағымсыз факторлар көбінесе адамдардың қалаға қоныс аударуына кедергі келтіретін шамадан тыс заңдық немесе психологиялық әсерлермен байланысты. Осы нақты жағдайлар болмаған кезде қаладағы тепе-теңдіктің негізгі реттеушілері тұрғын үй қоры және жұмыс орындарының саны болып табылады. Қаланың табиғи қартаю процесі тұрғын үй қорының шамадан тыс артуына және жұмыссыздық, жұмыс орындарының санының азаюына әкеледі. Мұндай жағдайда қала қалыпты жұмыс істей алмайды. Алдымен ол кәсіби біліктілігі жоқ халықты өзіне шоғырландырады, бірақ содан кейін оларға жұмысқа орналасу мүмкіндіктері аз болып қалады.

Қазақстанда жыл сайын экономикалық зерттеу институты қалалардың өмір сапасын бірнеше көрсеткіштер арқылы отырады. Институттың арнайы зерттеу нәтижесі бойынша 2021 жылы рейтингке 25 қала қатысқан. Қалалардың өмір сапасы 3 негізгі факторлардан, онда 13 көрсеткіш бар және 6 қосалқы факторлармен есептелді (1-кесте). Ұлттық зерттеу рейтингі нәтижесі бойынша үздік бестіктің ретін Астана, Алматы, Атырау, Ақтау және Қостанай қалалары иеленді. Бірақ, зерттеуге қатысатын қалалардың саны мен анықталатын көрсеткіштер жыл сайын өзгеріп отыруы мүмкін. Өйткені өткен жылғы ұлттық рейтингке қатысқан қалалар саны 18 және анықтау көрсеткіштері 15 болатын. «Экономикалық зерттеулер институты» АҚ Өңірлік зерттеулер орталығының жыл сайын зерттеу жүргізуінің мақсаты - қалаларда тұрмыс сапасын жақсартуға көмектесу [3].

1 кесте - Қазақстан қалаларының тұрмыс сапасын анықтайтын көрсеткіштер

Негізгі факторлар	Қосалқы факторлар
Экономика және бизнес	Экономика
Адами ресурстар	Бизнес-орта
Инфрақұрылым	Әлеуметтік сала
	Мәдениет, спорт және бос уақыт
	Қалалық инфрақұрылым
	Қалалық орта сапасы

Қазақстанда қала мәртебесіне ие 90 елді мекен (3 республикалық, 39 облыстық, 48 аудандық маңызы бар қала) бар. Республика тұрғындарының 60,2%-ы қалаларда шоғырланған. Қалалардың ең көбі Ақмола облысы аумағында шоғырланған, онда Астананы қоса есептегенде 12 қала бар.

Республикалық маңызы бар, тұрғын саны миллионнан жоғары қалалар – Алматы, Астана, Шымкент [4].

БҰҰ болжамы бойынша 2050 жылға қарай әлемдегі қала халқы 67,7% құрайды деп есептейді, 2019 жылы 55,7% құраған. Оған себеп урбандалу үрдісінің белсенді жүруі. Ал, Қазақстанда соңғы 10 жылда қала халқы 2 миллионға өскен, 59,3%. Сондықтан қала халқының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін әлеуметтік объектілерді, ТКШ инфрақұрылымын, қалалардың көлік жүйесін тисінше дамытуда бірге жүруі тиіс [3].

Сонымен, қала шаруашылығы – қалада тұратын халықтың материалдық, мәдени және тұрмыстық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қызмет көрсететін қала (немесе басқа елді мекен) аумағында орналасқан кәсіпорындар, ұйымдар, мекемелер кешені.

Қала шаруашылығы әртүрлі шаруашылық жүргізуші субъектілерден тұрады, олардың қызметін тиісті жергілікті өзін-өзі басқару органы анықтайды және үйлестіреді. Осыған сүйене отырып, муниципалдық шаруашылық құрылымында үш элементті бөліп көрсетуге болады:

- муниципалдық құрылым аумағындағы шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызметін нормативтік және экономикалық тұрғыдан реттеуді жүзеге асыратын жергілікті өзін-өзі басқару органдары;

- муниципалдық меншіктегі кәсіпорындар, мекемелер және ұйымдар. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары олардың қызметінің шарттары мен тәртібін айқындайды, қызметтері мен өнімдерінің бағалары мен тарифтерін реттеп, жарғыларын бекітеді, басшыларын лауазымға тағайындайды және босатады;

- муниципалдық меншіктегі емес кәсіпорындар, мекемелер және ұйымдар.

1.2 Қала экономикасын талдау әдістері

Қала экономикасын зерттеу жүйелі талдау негізінде жүзеге асырылады, ол үшін иерархия, яғни бағыныштылық пен күрделіліктің реттестірілген тәртібі деген ұғым қолданылады. Бұл тігінен бағынудың нұсқасы болып саналады. Иерархиялық жүйені құру мүмкін болмаған жағдайда, салыстырмалы деңгейдегі "көлденең" байланыстарды білдіретін желілік модель қолданылады.

Осылайша жеке бір қаланың экономикасын зерттеу оның жалпы ұлттық экономикадағы әлеуметтік-экономикалық байланыстар кеңістігі жүйесіндегі алатын макро, мезо және микро сипаттағы орнына терең талдау жүргізуді талап етеді.

Тиісінше жүйе элементтері ретінде ірі қалалар, шағын қалалар, кенттер, ірі қалалардың жекелеген аймақтары, тіпті қала аумағындағы жекелеген фирмалар қарастырылуы мүмкін; ішкі жүйелерге қалалар, бір

топ қалалар, қалалардың аумақтық аймақтары және т.б. жатады. Өңірлік экологиялық-экономикалық жүйелер, аумақтық-өндірістік кешендер де ішкі жүйелер ретінде қарастырылуы мүмкін.

Қалалар экономикалық объектілер ретінде өз функцияларын атқаруымен, тауарлар мен қызметтерді өндіруімен, оларды тұтынуымен және тауарларды бөлуімен сипатталатын экономикалық қатынастарды жүзеге асырады. Қала жүйелерін зерттеу дәл осы тұрғыдан басталады.

Осы теорияларды негізге ала отырып, қазір қала экономикасын қалыптастырудың келесідей факторлары анықталды.

2 кесте - Қала экономикасын қалыптастырушы факторлар

Қалыптастырушы факторлар	Сипаттамасы
Өнеркәсіптің болуы	қалада жұмыс істейтін өнеркәсіптер мен кәсіпорындар оның экономикасына айтарлықтай әсер етеді. Өндіріс, технология, қаржы және туризм сияқты әртүрлі салалардың болуы жұмыспен қамтудың өсуіне, инновациялар мен экономикалық тұрақтылыққа ықпал етуі мүмкін.
Жұмыс күші және еңбек нарығы	экономикалық өсу үшін білікті және білімді жұмыс күшінің болуы өте маңызды. Білім деңгейі, жұмыс дағдылары және еңбек нарығының жағдайлары сияқты факторлар қаланың бизнесті тарту және сақтау қабілетіне әсер етеді.
Инфрақұрылым	инфрақұрылымның сапасы мен қолжетімділігі, соның ішінде көлік, байланыс желілері, инженерлік желілер және коммуналдық қызметтер бизнестің тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігіне әсер етеді. Жақсы ұсталған инфрақұрылым инвестиция тартуға және салалардың өсуіне қолдау көрсете алады.
Үкіметтің саясаты мен ережелері	жергілікті үкіметтің саясаты, ережелері және салық жеңілдіктері экономикалық өсуге ықпал етуі немесе кедергі келтіруі мүмкін. Кәсіпкерлікті дамытуға, инвестиция тартуға және кәсіпкерлікті қолдауға көмектесетін дұрыс жобаланған саясат өркендеп келе жатқан экономикаға ықпал ете алады.
Нарық сұранысы	қала және оның маңындағы аймақтардағы тауарлар мен қызметтерге сұраныс жергілікті экономиканы қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Күшті тұтынушылық база, өсіп келе жатқан халық және салауатты тұрғын үй нарығы іскерлік белсенділікті ынталандырып, экономикалық өсуді қамтамасыз ете алады.
Жаһандық және ұлттық экономикалық факторлар	қалалар оқшауланған шаруашылық субъектілері емес, олар әлемдік және ұлттық экономикалық жағдайларға әсер етеді. Халықаралық сауда, жаһандық нарықтық үрдістер, пайыздық мөлшерлемелер және фискалдық саясат сияқты факторлар қала экономикасына әсер етеді.
Табиғи ресурстар және география	бағалы табиғи ресурстарға, порттарға немесе көлік тораптарына жақын орналасқан қалалардың өзіндік экономикалық артықшылықтарымен түсіндіріледі. География қаладағы сауда үлгілерін, жеткізу тізбегін және саланың мамандануын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл факторлар бір-бірімен өзара әрекеттесіп, қалада қарқынды және күрделі экономикалық ландшафт жасайтынын атап өту маңызды.

Қала шаруашылығы экономикасын талдау әдістерінің бірі Фишер-Кларк типологиясы болып табылады [5].

Әлеуметтік-экономикалық функциялар жиынтығы қаланың өзге қалалармен аумақтық бәсекесіндегі салыстырмалы түрдегі тәуелсіз экономикалық "салмағын" анықтайтыны белгілі. Қала қызметінің қарқындылығын ескере отырып, оның маңыздылығын ("салмағын") анықтау үшін тиісті "құрал" қажет. Осындай құралдардың бірі А.Фишер (1934ж.) ұсынған және К.Кларк (1940ж.) нақтылаған ірілетілген типология болып табылады.

Фишер - Кларк типологиясы бойынша экономика 3 секторға бөлінеді:

- бастапқы (primary) сектор, оған "жер" үлгісіндегі өндіріс факторларымен (ауыл шаруашылығы және орман шаруашылығы, балық шаруашылығы, тау-кен өнеркәсібі) байланысты бастапқы ресурстарды алуға бағытталған қызмет жатады;

- екіншілік сектор, оған өңдеу өнеркәсібі салалары жатады;

- үшіншілік сектор, ол қызмет көрсету саласын, құрылысты және кейбір жөндеу қызметінің түрлерін (тігін ательесі, аяқ киім жөндеу және т.б.) қамтиды.

Экономиканың мұндай сипаттамасы өнеркәсіптік революция дүмпуінен пайда болған индустриялық өркениет дәуіріне сәйкес келеді.

Қазіргі қоғам тұрғысынан қарағанда, сол дәуірдің технологиялық процестері жете дамымаған, тауарлар мен қызметтер өндірісі арасындағы айырмашылықтар айқын көрінеді.

Постиндустриялық қоғамда технологиялық және ұйымдық революция екіншілік және үшіншілік секторлар арасындағы шекаралардың айтарлықтай жоғалуына әкелді. Өндірістің аралық факторлары ретінде қызметтердің ерекше түрлері бөлініп шыға бастады.

Оларға жататындар:

- кәсіпорындарға қаржылық қызмет көрсету;

- еңбек нарығын ұйымдастыру;

- адам ресурстарын басқару;

- жаңа жұмыс орындарын қалыптастыру қызметтерін ұйымдастыру және көрсету;

- жарнама;

- заңгерлік қызмет және т.б.

Бұл қызметтер өнеркәсіптік және басқа да кәсіпорындардың жұмысы үшін қажетті компоненттерге айналуға.

Сонымен қатар қызмет түрі бойынша олар жеке тұлғаларға қызмет көрсетуге (сауда, білім беру, медицина) бағытталған дәстүрлі үшінші сектор салаларына ұқсас болып табылады. Бұл қызметтердің кейбірлерін кәсіпорындарға халыққа да осыларға ұқсас қызметтер көрсететін фирмалар (банктер, адвокаттардың кеңселері және т.б.) ұсынады.

Қолданыстағы статистикалық есеп беру жүйесінде салалардың бұл тобы үшіншілік секторға жатқызылады. Алайда қалалардың функцияларын зерттеу кезінде көптеген авторлар оларды ерекше төртіншілік секторға

бөлгенді жөн көреді және оған қаржылық және заңгерлік қызметтерді, ақпараттық қызметтерді, бизнеске арналған қызметтердің нақты тобын және т.б. жатқызады.

Кейбіреулері зерттеу ауқымын кеңейтіп, персонал біліктілігінің жоғары деңгейін талап ететін халыққа арналған қызметтерді (білім, медицина, заңгерлік, әкімшілік қызмет және т.б.) арнайы бесіншілік секторға бөлуді ұсынады.

Қазіргі жағдайда қоғамдық өмір мен өндірістік процестер күрделеніп келеді, бұл қызметтің одан әрі мамандануымен қатар жүреді.

Олардың факторлары келесідей:

- ұлттық жұмыс күші нарықтарындағы бәсекелестікті күшейту. Көптеген кәсіпорындар мен жұмыс орындарының қалыптасқан жүйесінің тұрақсыздығы байқалуда;

- жұмысқа қабылдау нысандарының бұрынғыдан бетер икемділігіне бағытталған еңбекті ұйымдастырудың жаңа түрлері дамуда, жұмыс күшінің ұтқырлығы артуда (оның ішінде толық емес жұмыс күнінің кеңінен пайдаланылуы);

- жалақы теңсіздігі артып келеді;

- кәсіподақтардың рөлі төмендеуде;

- әртүрлі елдерде жұмыс орындарының феминистік сипаты күшейіп келеді.

Экономикалық өмірдің күрделену факторларына байланысты урбандалған аумақтардың мамандануы қалалар жүйесі ауқымында да, қаланың өзінде де тереңдей түседі және өзгерістерге ұшырайды. Негізінен төртіншілік секторға жататын және оның персоналына ең танымал қызметтерді көрсетумен байланысты қызметтердің ең танымал түрлерін және неғұрлым жоғары үлестік кірісті (қалалық жер алаңдарының бірлігіне шаққанда) қамтамасыз ететін қызмет түрлерін бөліп қарастыруға болады.

Бұл қалалардың аумағында мұндай қызметтер орталық аймақтарда көбірек таралады немесе қалалардың маңында аса танымал мамандандырылған ықшам аймақтардың пайда болуына әкеледі.

Өз кезегінде жерді пайдаланудың неғұрлым экстенсивті нысандарына (өнеркәсіптік кәсіпорындар, қоймалар, темір жол жүк терминалдары және т.б.) бағдарланған екіншілік және ішінара үшіншілік сектор өндірісінің дәстүрлі түрлері екінші санаттағы қалаларда немесе мегаполистердің шалғай орналасқан қала маңындағы аймақтарында қолданылады.

Бұл орталықтан бастау алатын үрдіс индустриядан арылу деп аталады. Оның мәні дәстүрлі салаларды қалалардың шетіне қарай ығыстыру болып табылады. Бұл қалалардың функционалдық бағдарын және сәйкесінше еңбек нарығындағы мамандықтардың бөлінісін өзгертеді, сонымен бірге адамдардың көшіп-қонуын арттырады және қалалар ішіндегі көлік қызметтерінің түрін өзгертеді [1.,18-20 бб.].

Қалаларда жұмыс күшін қайта даярлау, оқыту проблемалары туындайды. Мұның бәрі жұмыспен қамту саласындағы жағдайды күрт өзгертеді, бұл қала билігінің қаланың перспективалы функционалдық

бейнесін айқындауға барынша мүдделі екендігімен түсіндіріледі, осыған байланысты көптеген қалалардың әкімшіліктері дамудың басым бағыты ретінде экономиканың үшіншілік секторына бағдарланады.

1.3. Қаланы өзін-өзі басқару құрылымы

Қалалық округ (қала қонысы) – жергілікті өзін-өзі басқаруды тікелей немесе сайланбалы және өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асыратын қала.

Жергілікті аудан– жалпы аумақпен біріктірілген бірнеше елді мекен немесе қонысаралық аумақтар, олардың шегіндегі жергілікті маңызы бар мәселелер халықтың тікелей және сайланбалы және басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы шешіледі.

Жергілікті өзін-өзі басқару органдары – халық өзі сайлайтын және құратын, мүліктік және өзге де құқықтар негізінде жергілікті маңызы бар мәселелерді шешу жөніндегі ерекше өкілеттіктерге ие өкілдік орган.

Муниципалдық меншік – муниципалдық құрылым азаматтарының мүдделері мен мақсаттары үшін пайдаланылатын, әртүрлі көздерден алынған мүлік пен қолма-қол ақшаға билік ету құқығы.

Шаруашылық жүргізуші субъектілер белгілі бір аумақта, белгілі бір кеңістікте және белгілі бір шекарада орналасқан нарықтық және нарықтық емес секторға жатады. Бұл жергілікті аумақ – жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құзырындағы аумақ. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары осы аумақтағы барлық меншік иелерінің қатынастарын заңнамаға сәйкес анықтайды. Осы арқылы барлық меншік нысанындағы субъектілердің осы аумақта тұратын халықтың мүддесі үшін қаланың экономикалық, техникалық, әлеуметтік, экологиялық және басқа да мәселелерін шешуге қатысатыны анықталады.

Бұдан шығатын анықтама: қалалық шаруашылық дегеніміз – бұл белгілі бір шектеулі меншік түрі, белгілі бір қызмет сипаты және осы қызмет жүзеге асырылатын аумағы болатын шаруашылық объектілерінің тобы [1.,9б.].

Шаруашылық субъектісі – бұл муниципалдық құрылымның атынан әрекет ететін өзін-өзі басқару органдары. Жоғарыда аталған міндеттерді орындау үшін мүлік пен ақша ресурстарын басқару жөніндегі осы органдардың қызметі көрінеді. Егер құрылымдық элемент қала болатын болса, онда экономикалық субъект "қала шаруашылығы" болатыны сөзсіз. Басқа жағдайларда қалалық округ, ауыл ауданы, қоныс және тағы басқалары жергілікті орган, ал олардың экономикалық қызметі мен мүлкі муниципалдық шаруашылық болып табылады. Әрине, ол үшін құрылымдық элементке муниципалдық меншік құқығы берілуі тиіс. Жоғарыда айтылғандай, жергілікті өзін-өзі басқару құқығы меншікке қарай анықталады. Осы жерден «жергілікті деңгейде басқару» деген термин шығады, экономикалық мағынасына келсек, бұл осы аумақта тұратын

халықтың мүддесі үшін билік субъектісінің меншік құқығын жүзеге асыруы болып табылады.

«Өзін-өзі басқару» термині кез-келген жүйенің (ұйым, бірлестік, ұжым) дербес түрде жұмыс істеуге қабілеттілігін білдіреді.

Ұйымдар теориясына сәйкес, үш негізгі қағидат орындалған жағдайда ғана өзін-өзі басқару жүзеге асады.

1. Екінші болу қағидаты. Бұл өзін-өзі басқарудың жалпы басқару жүйесінде бірінші бола алмайтынын білдіреді. Яғни жергілікті өзін-өзі басқару ұйымдық-экономикалық және құқықтық тұрғылардан, атап айтқанда ҚР Конституциясында, ҚР Заңдарында және басқа да нормативтік құжаттарда жоғары сатыдағы басқару құрылымдарының шеңберінде ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Демек, жергілікті биліктің шешімдері қолданыстағы заңнамаға қайшы келмеуі тиіс.

2. Басқару мен өзін-өзі басқарудың тоғысу қағидаты. Бірінші қағидатқа сүйенетін болсақ, басқару мен өзін-өзі басқару басқарудың әр деңгейінде ұштасып отыруы тиіс. Өзін-өзі басқарудың әр деңгейі «басқару - өзін-өзі басқару» қатынасының шеңберінде ғана ерекше құқықтарға ие.

3. Жаймен реттеу қағидаты. Бұл қағидатқа сүйенсек, өзін-өзі басқару процесі жергілікті мәселелерді шешудің дербестігін шектейтін заңнамалық және басқа да нормативтік актілермен қатаң түрде реттелмейді. Өйткені ол кезде өзін-өзі басқару бірқатар артықшылықтарын жоғалтып, тігінен бағыну негізіндегі әдеттегі басқару түріне айналады. Атап айтқанда, дәл осы басқару сипаты бұрынғы кеңестік жүйеде қолданылған болатын. Меншік құқығының нақты болмауына байланысты ол билік органдарының қызметін едәуір шектеді. Бірақ ең алдымен халықтың қажеттіліктері мен мүдделері ескеріледі деп жарияланды.

Жергілікті өзін-өзі басқару, кез-келген ұйымдағы өзін-өзі басқару сияқты, басқаруды демократияландырудың маңызды элементі ғана емес, сонымен қатар қажетті ресурстық әлеует болған жағдайда жалпы халықтың өмірін демократияландырудың нысаны мен шарты болып табылады.

Алға қойылған әлеуметтік-экономикалық және шаруашылық міндеттерді шешу үшін жергілікті әкімшіліктің ұйымдық құрылымы ретінде департаменттер, басқармалар, бөлімдер және басқа да билік құрылымдары қалыптасады.

Бірақ ұйымдар теориясына сәйкес басқару объектісі мен құрылымын "мақсат, міндеттер, функциялар" тізбегі бойынша талдау қажет.

Қала шаруашылығының мақсаты – қала халқының ұжымдық, қоғамдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру. Қажеттіліктер иерархиясы ауқымды және көлемді. Басқару теориясының талаптарына сүйене отырып, қажеттіліктер басымдықтар қағидаты бойынша құрылымдалуы тиіс. Басымдықтарды таңдау – басқарушылық шешімнің бастапқы және негізгі мәселесі. Сондықтан қоғамдық сектор теориясында бұл мәселені шешу биліктің өкілдік органдарының саяси таңдау жасау теориясына жатады [6].

Қалалық экономика жүйесі кез-келген қаланың сәтті өмір сүруінің негізі болып табылады, бірақ оның даму деңгейі көбіне экономикалық механизм мен басқару жүйесінің тиімділігіне байланысты. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығын дамыту үлкен қиындықтар мен проблемалармен жүзеге асырылады. Мұны ішінара реформалау қажет басқарудың) әкімшілік механизмінің болуымен түсіндіруге болады. Қалалық экономиканы басқару тетігі кеңестік кезеңде қалыптасты және біршама өзгерістермен өмір сүрді. Оның құрылымы мен ерекшеліктерін түсіну үшін кеңес дәуіріндегі қалалық басқарудың директивалық механизмінің сипаттамалық ерекшеліктерін қарастырып, содан кейін қазіргі басқару жүйесін сипаттауға кірісіп, оны реформалау қажеттілігін көрсету қажет.

Кеңес кезіндегі қалалық басқару жүйесі келесідей белгілермен сипатталды: мемлекеттік меншіктің монополиясы; мемлекеттік монополия және басқару функцияларын орталықтандыру; басқарудағы бюрократия; тұрғын үй-коммуналдық қызметтерге төмен тарифтер; халықтың мүдделерін ескермейтін жұмыстар мен көрсетілетін қызметтердің төмен сапасы; коммуналдық шаруашылық кәсіпорындары мен ұйымдарының қызметіне партиялық-мемлекеттік бақылау; басқару және ресурстардың үлкен жоғалуы; бюджеттік ресурстармен қамтамасыз ету.

Өтпелі кезең ішінде экономикалық емес мәжбүр етуге негізделген басқарудың әкімшілік механизмі әкімшілік-ведомстволық механизмге айналды. Оның негізгі белгілері келесі сипаттамалар болды: қала экономикасындағы мемлекеттік және коммуналдық меншіктің басым болуы және жеке бәсекеге қабілетті секторды құруға кедергі жасау; ведомстволық монополияны және ведомстволық орталықтандыруды дамыту; тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы қызметтеріне және өнімдеріне тарифтердің өсуі; басқарудағы ведомстволық бюрократия; қызмет нәтижелеріне ведомстволық бақылау; тиімділігі төмен және пайдаланылған ресурстардың үлкен шығындары; субсидияланған қаржыландыру.

Қала экономикасын басқаруда жағдай өзгерген жоқ, дегенмен ведомстволық құрылымды нығайтуда, сыртқы бақылауды әлсіретуде және жұмыс сапасына тиісті жақсармастан қызметтер мен өнімдерге тарифтерді көтеруде белгілі бір өзгерістер болды. Ресурстардың үлкен шығындары және субсидияланған бюджеттік қаржыландыру өзгеріссіз қалды. Әдетте, қала экономикасын басқаруда басымдық қатысушылардың мүдделері мен ақылға қонымды, ойластырылған шешімдерін ескеру емес, бұйрықтар мен нұсқауларға негізделген әкімшілік-басқарушылық механизмге беріледі. Менеджмент жүйесінің терең қайта құрылуы және басқарудың нарықтық жағдайларына сәйкес келетін басқарудың индикативті механизміне көшу қажет.

Экономикалық тұтқалар мен ынталандыруларды қолдануға және тұтынушылардың мүдделерін барынша ескеруге бағытталған жаңа экономикалық механизм құрылуы керек.

Жаңа механизмнің маңызды мақсаты - халықтың қызметтерге, энергияға және т.б. қажеттіліктерін барынша қанағаттандыру. Оған қол жеткізу үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

- қала құрылысының барлық маңызды мәселелерін шешуде халықтың мүдделерін ескеруді қамтамасыз ететін басты басымдық;

- экономикалық және құқықтық негізде экономикалық мүдделерге барлық қатысушылар арасындағы қатынастардың ұтымды жүйесін дамыту;

- қалалық секторлардың кешенді ресурстарын тұрақты үнемдеуді қамтамасыз ету, бірінші кезекте қаржыландырудың орталықтандырылған және орталықтандырылмаған көздерін тарту арқылы қаржылық қолдау, қала экономикасының материалдық-техникалық базасын дамыту және кадрларды даярлау жүйесін жетілдіру.

Қалалық басқару тетігі әкімшілік-ведомстволық емес, индикативті (бағыттаушы) болуы керек, яғни қала экономикасындағы жұмыс сапасын жақсартуға, инженерлік жүйелердің сенімді жұмыс істеуіне, ресурстарды үнемдеуге және т.б. жағдай жасауы керек. Ондағы басқарудың негізгі тұтқалары экономикалық (тікелей және жанама) және заңды болып табылады. Ұйымдастырушылық және әкімшілік тұтқалар міндетті талаптар мен шарттарды орындауда белгілі бір рөл атқарады. Қалалық басқарудың маңызды функциялары маркетинг, инновациялық менеджмент, болжау және жоспарлау, реттеу, ұйымдастыру және бақылау болып табылады. Қаланы басқарудың қағидаты қалыптасуы керек, ол белгілі принциптерге сүйенеді.

2 сурет - Қаланы басқару принциптері

Қалалық басқару тетігі келесі принциптерге негізделуі керек:

- әлеуметтік, аймақтық және жергілікті мүдделердің басымдығы;
- табиғи монополиялар болуымен шектелген қалалық экономика саласындағы монополияға қарсы саясат;

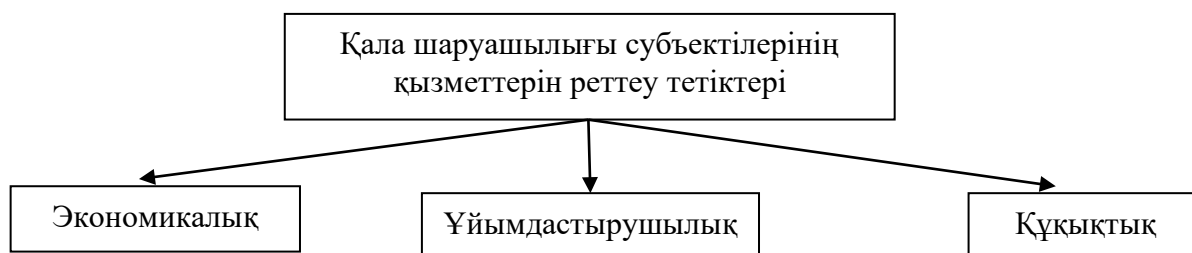
- ресурстарға қолжетімділіктің нормативті қағидасы және қала экономикасындағы халыққа және басқа тұтынушыларға қызмет көрсетудің әртүрлі деңгейлерін бөлу;

- қаржыландырудың әртүрлі көздеріне назар аудару: орталықтандырылған және орталықтандырылмаған қаржы ресурстары [7].

Осы қағидаттарға сәйкес, қалалық басқару процесінде барлық шаруашылық жүргізуші субъектілердің, соның ішінде тұтынушылардың мүдделерін ескеру қажет, бірақ ведомстволық қызметтердің, кәсіпорындар мен ұйымдардың мүдделері қалалар мен муниципалитеттердің мүдделеріне қатысты екінші орынға ие болуы керек. Бұл қағида әлі орындалған жоқ және көбінесе қала экономикасындағы монополия бөлімінің мүдделері басым болып келеді.

Қала экономикасындағы орталықтандырудың қазіргі деңгейі тым жоғары. Басқарудың бірқатар функцияларын орталықсыздандыру және бөлу қажет. Басқару функцияларын деңгейлер бойынша бөлудің негізгі критерийі келесідей болуы керек: процесті бақылау, егер оны төменгі деңгейде тиімді шешу мүмкін болмаса ғана жоғары деңгейде ұйымдастырылуы керек.

Меншіктің барлық нысандары мен ұйымдық-құқықтық нысандағы кәсіпорындар мен ұйымдар халыққа қызмет көрсету үшін тікелей жұмыстар жүргізеді. Кәсіпкерлік субъектілерімен қарым-қатынаста қала әкімшілігі өз қызметін халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағыттайтын әкімшілік және экономикалық реттеу әдістерін қолданады. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қаржы-несие саласындағы қызметі қала құрылысы үшін ерекше маңызға ие. Қала үкіметі заңға сәйкес несие алуға және беруге, тұрғын үй сертификаттары мен басқа да бағалы қағаздар шығаруға, лотереяларды өткізуге құқылы. Қала шаруашылығы кәсіпорындары мен ұйымдарының қызметін реттеудің маңызды тетіктерін келесі 3-суреттегідей бөліп көрсетеді.

3 сурет - Қала шаруашылығы субъектілерінің қызметтерін реттеу тетіктері

Реттеу тетіктері:

1. Экономикалық:

- тікелей (муниципалдық тапсырыс);
- жанама: салық саясаты; баға саясаты; несие саясаты; инвестициялық саясат; жылжымайтын мүлік саясаты, жерді пайдалануды жоспарлау және

құрылысқа рұқсат беру (жалдау төлемдері, ұзақ мерзімді жалға беру, жерді сату және т.б.).

2. Ұйымдастырушылық - тіршілікті қамтамасыз ету функцияларын жүзеге асырудың ұйымдастырушылық негізін құру: жергілікті тапсырыстарды ұйымдастыру, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты басқарудың ұйымдық құрылымы және т.б.

3. Құқықтық - ұйымдастырушылық жұмыстарды орындау үшін құқықтық режимді құру, экономикалық тиімділік т.с.с.:

- жергілікті ережелерді әзірлеу;
- жеке кәсіпорындардың қызметін лицензиялау;
- тыйым салынған қызмет түрлерінің тізімі;
- жекешелендіру;
- ТКШ кәсіпорындарының банкроттық тетігін әзірлеу;
- экономиканы монополиясыздандыру және бәсекелестікті ынталандыру;
- жер және жылжымайтын мүлік нарығын қалыптастыру және т.б.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары

1. Қала түсінігі және оның жіктелуі?
2. Қала менеджменті жүйесі дегеніміз?
3. Қала экономикасы және қала шаруашылығының мәні?
4. Қала шаруашылығының құрылымы?
5. Қала экономикасының әлеуметтік және саяси факторлары?
6. Халық шаруашылығы жүйесінде қала шаруашылығының орны мен ролі?
7. Қала шаруашылығының ерекшеліктері?
8. Қала шаруашылығы экономикасының әдістері?
9. Қала шаруашылығын басқару қызметтері?

1-тапсырма. Қала құраушы және қала қызметінің мәні неде? Қала қызметінің салалары? Қаланың бұл салалары қалай өзара байланысты? Өз жауабыңызды жазыңыз.

2-тапсырма. Қаланың күшті ішкі жақтары және сыртқы мүмкіндіктерін кестеге толтырыңыз.

№	Қаланың күшті жақтары	Сыртқы мүмкіндіктері
1		
2		

3-тапсырма. Сіздің қалаңыздың бірегейлігі (уникальность) неде екенін анықтаңыз.

4-тапсырма. Есепті шығарыңыз.

Инвестициялық жоба 5 жыл ішінде инвестицияларға (капиталға) жыл сайынғы 12%-дық кірісті көздейді. Жылжымайтын мүлікке капитал салымының сомасы 10000 АҚШ долл.

Тест тапсырмалары

1. Қала шаруашылығы экономикасына жатпайды:

- A) Тұрғын үй коммуналдық шаруашылық
- B) Құрылыс индустриясы
- C) Агроөнеркәсіп саласы
- D) Қоғамдық тәртіп

2. Қала шаруашылығы экономикасының жетекші саласы және қала экономикасының ірі саласы:

- A) Тұрғын үй коммуналдық шаруашылық
- B) Сауда саттық
- C) Тұрмыстық қызмет көрсету
- D) Басқару жүйелері

3. Қала сөзі қандай мағына білдіреді:

- A) Мәдениет
- B) Кірпіш
- C) Қоныс
- D) Жәрмеңке

4. Алғаш қалалар қашан пайда бола бастады

- A) 15ғ.
- B) 2ғ.
- C) 10ғ.
- D) 4ғ.

5. Қазақстанда облыстық маңызы бар қанша қала бар

- A) 58
- B) 40
- C) 48
- D) 38

6. Қалалар тұрғындар саны бойынша бөлінеді

- A) ірі, үлкен, орташа, шағын
- B) үлкен, орташа, кіші
- C) бай, кедей
- D) дамыған, дамымаған

7. Қазақстанда қанша шағын қала бар

- A) 3
- B) 27
- C) 38
- D) 48

8. Қаланың қала құраушы саласын қандай базалық салалар мен қызмет түрлері құрайды:

- A) өнеркәсіп;
- B) құрылыс;
- C) жүк тасымалы;
- D) сауда

9. Қазақстанда қала халқының үлесі:

- A) 45%
- B) 60,2%
- C) 35,6%
- D) 52,9%

10. Қазақстанда қала мәртебесіне ие қанша елді мекен бар.

- A) 27
- B) 70
- C) 89
- D) 56

11. Қазақстанда қанша республикалық маңызы бар қалалардың саны:

- A) 3
- B) 4
- C) 1
- D) 2

12. Батыс Қазақстан облысы аумағына жататын моноқала:

- A) Хромтау
- B) Жаңаөзен
- C) Ақсай
- D) Құлсары

13. Халық шаруашылығы салаларының ішінде қала экономикасы қай салаға жатады

- A) Өндірістік емес
- B) Өндірістік
- C) Экономикалық
- D) Әлеуметтік

14. Қала шаруашылығы экономикасына төмендегілердің қайсысы жатпайды:

- A) тұрғын үй шаруашылығы
- B) қоғамдық тамақтану, сауда
- C) басқару жүйелері, қоғамдық тәртіп, байланыс
- D) мал шаруашылығы

15. Қазақстанда аудандық маңызы бар қанша қала бар

- A) 38
- B) 48
- C) 27
- D) 35

16. Қалалардың ең көбі қандай облыс аумағында орналасқан

- A) Ақмола облысы
- B) Алматы облысы
- C) Батыс Қазақстан облысы
- D) Солтүстік Қазақстан облысы

17. Республикалық маңызы бар қалаларға жатпайтын қала:

- A) Алматы
- B) Астана
- C) Қарағанды
- D) Шымкент

18. Муниципалдық шаруашылық құрылымына кірмейтін элементтер:

- A) халықаралық ұйымдар
- B) жергілікті өзін-өзі басқару органдары
- C) жергілікті меншіктегі кәсіпорындар мен мекемелер
- D) муниципалдық меншіктегі емес кәсіпорындар мен ұйымдар

19. Қалалық округ дегеніміз:

- A) белгілі бір аумақта, белгілі бір кеңістікте және белгілі бір шекарада орналасқан нарықтық және нарықтық емес секторлар
- B) жергілікті өзін-өзі басқаруды тікелей жәнесайланбалы және өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асыратын қала
- C) белгілі бір аумақта, белгілі бір кеңістікте және белгілі бір шекарада орналасқан нарықтық және нарықтық емес сектор
- D) белгілі бір шектеулі меншік түрі

20. Қалалық шаруашылық дегеніміз:

- A) бұл белгілі бір шектеулі меншік түрі, белгілі бір қызмет сипаты және осы қызмет жүзеге асырылатын аумағы болатын шаруашылық объектілерінің тобы

- В) белгілі бір аумақта, белгілі бір кеңістікте және белгілі бір шекарада орналасқан нарықтық және нарықтық емес секторлар
- С) белгілі бір шектеулі меншік түрі
- Д) әртүрлі көздерден алынған мүлік пен қолма-қол ақшаға билік ету құқығы

21. Қала шаруашылығының мақсаты:

- А) бұл муниципалдық құрылымның атынан әрекет ететін өзін-өзі басқару
- В) бәсекелестікте алға шығу
- С) қала халқының ұжымдық, қоғамдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру
- Д) кәсіпорындардың жұмысын дамыту

22. Қалалық басқару тетігі қандай сипатта болуы шарт:

- А) әкімшілік-ведомствалық
- В) әкімшілік-әміршілік
- С) дерективті
- Д) индикативті

23. Муниципалды шаруашылық кәсіпорындарының қызметін реттеу тетіктеріне төмендегілердің қандай түрлері кіреді:

- А) экономикалық
- В) ұйымдастырушылық
- С) құқықтық
- Д) аталғандардың барлығы

24. Муниципалды шаруашылықтың экономикалық реттеу тетігінің түрлері:

- А) жергілікті және республикалық
- В) тікелей және жанама
- С) бір салалы және көп салалы
- Д) жеке және мемлекеттік

25. Қалалық басқарудың маңызды функцияларына тән мес:

- А) жоспарлау, болжау
- В) мәжбірлеу, жазалау
- С) реттеу, ұйымдастыру
- Д) маркетинг, инновациялық менеджмент

2. Қала шаруашылығының негізгі ресурстары

2.1 Қала экономикасындағы коммуналдық шаруашылықтың ресурстары және оларды тиімді пайдалану

Қала экономикасының дамуы кез-келген қызмет сияқты белгілі бір ресурстардың болуына негізделуі керек. Қала экономикасының ресурстары белгілі бір аумақтың мүмкіндіктерінің жиынтығы ретінде түсініледі. Қалалық ресурстарды келесідей жіктеуге болады:

1. Экономикалық ресурстар:

- табиғат ресурстары;
- жергілікті қаржы;
- коммуналдық меншік;
- ірі өнеркәсіп;
- шағын және орта бизнес;
- сыртқы ресурстар (несиелер, инвестициялар және т.б.).

2. Құқықтық ресурстар: экономикалық және басқа ресурстарды пайдалану құқықтары мен өкілеттіктері.

3. Адами ресурстар: халықтың білім деңгейі мен біліктілігі. Азаматтар мен қоғамдық бірлестіктердің экономикалық дамуға қатысуы және қолдауы.

Коммуналдық кәсіпорындардың ресурстарына келетін болсақ, оларды келесідей жіктеуге болады:

4 сурет - Қалалық шаруашылық ресурстарының жіктелуі

Қала кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігінің басты шарты ресурстарды ұтымды пайдалану болып табылады, бұл шығындардың, демек шығындар мен бағалардың ұдайы төмендеуін білдіреді. Сауда, қоғамдық тамақтану және тұрмыстық қызмет көрсету сияқты қалалық экономиканың қосалқы секторларындағы кәсіпорындар үшін қолда бар ресурстарды ұтымды пайдалану проблемасы шығындарды толық есепке алу мен бәсекелестіктің болуына байланысты өмір сүру проблемасы болып табылады.

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық сияқты қалалық экономиканың қосалқы секторы үшін қолда бар ресурстарды ұтымды пайдалану

проблемасы өте өзекті және өте ауыр. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық ресурстардың айтарлықтай жоғалуымен сипатталады.

Бұл сала субсидияланады, бірақ бөлінген қаражат жеткіліксіз. Сондай-ақ, бұл қаражат ысырап болып, дұрыс пайдаланылмайтынын атап өткен жөн. Шығындарды жою және коммуналдық ресурстарды тиімді пайдалану өте маңызды. Осы мақсатта қалалық экономикаға бірінші кезекте ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған жаңа технологияларды, технологияларды енгізу қажет.

Негізгі құралдар - материалдық өндіріс саласында да, өндірістік емес салада да, олардың материалдық нысанын өзгертпей, өз құнын өнімге немесе қызметке ауыстыратын бөліктерде ұзақ уақыт жұмыс істейтін материалдық және материалдық құндылықтардың жиынтығы.

Өнеркәсіпті екі салаға бөлуге сәйкес негізгі құралдар өндірістік және өндірістік емес болып бөлінеді, негізгі құралдардың осы топтары арасында ортақ белгілер мен айырмашылықтар бар.

Коммуналдық шаруашылықтың негізгі қорларының негізгі бөлігі қызмет көрсету саласының өндірістік емес активтері болып табылады. Оларға тұрғын үйлер, кір жуатын орындар және жеке және экономикалық-тұтынушылық сипаттағы қызмет көрсететін басқа да объектілер жатады. Сонымен қатар, өндірістік емес активтер операциялық қорларға бөлінеді, яғни. басқа кәсіпорындарға тиесілі мәдени және тұрмыстық мақсаттар үшін қызметтер (қаражат) ұсынуға (тұрғын үйлер, жатақханалар, қызметтер және т.б.) тікелей қатысады.

Негізгі құралдарды көбейту.

Қалыпты жұмыс істеуі үшін негізгі құралдар жөндеуді және жаңартуды қажет етеді, өйткені олар тозады және техникалық және пайдалану қасиеттерін жоғалтады.

Қала экономикасының негізгі қорларын өндірудің маңызды проблемалары:

1) авария деңгейінде және барлық объектілердің немесе олардың құрылымдық элементтерінің істен шығуы кезінде көрінетін қала құрылысы объектілерінің техникалық жағдайының нашарлауы;

2) негізгі құралдардың функционалды тұтынушылық сапасының төмендеуі;

3) еліміздің көптеген қалаларында сәулет-жоспарлау тапшылығы және жеке даму.

Мұның себептері:

1) ресурстарды ұтымсыз пайдалану және олардың жетіспеушілігі;

2) жөндеу және қайта құру процесін реттеудің әкімшілік-ведомстволық тетігі;

3) қаланы күрделі жөндеудің және қалпына келтірудің ғылыми негізделген саясатының болмауы.

Біртұтас өсіру саясатын жүргізудегі қиындық мақсатқа, техникалық және экономикалық параметрлерге және т.б. әртүрлі әртүрлі нысандардың қала құрылысының құрамдас бөлігі болып табылатындығына байланысты.

Қала құрылысының барлық объектілері әр түрлі қалалық қызметтерге, бөлімдерге, кәсіпорындарға, жеке фирмалар мен азаматтарға иелік ету, пайдалану және билік ету. Көбею саласындағы олардың әрекеттерін үйлестірудің болмауы қала дамуындағы диспропорциялардың өсуіне қауіп төндіреді. Қаланың негізгі қорларын молайту экономикалық және басқа факторлардың әсерінен жалғасатынын атап өткен жөн [8].

Барлық осы қиындықтар жөндеу және қайта құру процесін реттеудің ғылыми негізделген интегралды тәсілінің қажеттілігін көрсетеді, бұл негізгі құралдардың барлық түрлерінің өзара байланысын қамтамасыз етеді және қала объектілері иелерінің мүдделерін қала мүдделерімен байланыстырады.

2.2 Қала шаруашылығындағы негізгі құралдарды жіктеу және олардың құрылымының ерекшеліктері

Өндіріс процесінде мақсаттар мен міндеттерге сәйкес негізгі құралдар келесі топтарға жіктеледі:

1) ғимараттар - қажетті еңбек жағдайларын жасауға, тұрғын үй және әлеуметтік-мәдени қызмет көрсетуге арналған сәулет-құрылыс объектілері. Олардың қатарына трамвай және троллейбус депосы, электр станциялары, қонақүйлер, кір жуу орындары, әкімшілік ғимараттар және т.б. кіреді;

2) құрылыстар - өндірістік объектілердің өзгеруімен байланысты емес өндірістік және өндірістік емес қызметтерге арналған инженерлік және құрылыс объектілері. Бұл қорлардың негізгі мақсаты өндіріс процесін қамтамасыз ету үшін жағдай жасау болып табылады. Бұл топқа әртүрлі құрылыстар кіреді. Мысалы, трамвай және троллейбус қондырғылары үшін - трамвай жолдары, аялдама учаскелері, сигнал беру және көрсететін құрылыстар; сумен жабдықтау және канализация үшін - сыртқы сумен жабдықтау қондырғылары, артезиан ұңғымалары, тұндырғыштар, сүзгілер, резервуарлар, су мұнаралары, сыртқы канализация қондырғылары, коллекторлар, сүзгілер мен суаруға арналған алаңдар және т.б.

3) беру құрылыстары - электр, механикалық және жылу энергиясын және суды беруге арналған құрылыстар. Мысалы, электр желілері, құбырлар және т.б.

4) машиналар мен жабдықтар - бұл топ келесі кіші топтарға бөлінеді:

а) электр машиналары (бу қазандары, турбиналар, ішкі жану қозғалтқыштары, электр генераторлары панельдері, электр қозғалтқыштары және т.б.);

б) жұмыс машиналары мен жабдықтары (бұл әртүрлі станоктар, престер, крандар, сорғылар және т.б. түріндегі жұмыс машиналары);

в) өлшеу және бақылау аспаптары мен құрылыстары, зертханалық жабдық;

г) компьютерлік технологиялар;

д) басқа да машиналар мен жабдықтар.

5) көлік құралдары - трамвай және троллейбус құралдарының жылжымалы құрамы, автокөлік құралдары, тракторлар, тіркемелер және т.б.

6) құралдар – механикаландырылған және механикаландырылмаған қол құралдары, сондай-ақ металл өңдеуге арналған құрылғылар;

7) өндірістік жабдықтар мен керек-жарақтар (жұмысты орындауға ықпал ететін өндірістік бұйымдар (жұмыс орындары, жұмыс машиналары), еңбекті қорғау құралдары);

8) үй кадастры – кеңсе және тұрмыстық керек-жарақтар (сейфтер, өртке қарсы заттар және т.б.). Басқа салаларға қарағанда, қонақ үй төсек-орындары негізгі құрал болып табылады. Негізгі қорлардың салалық және өндірістік құрылымын ажыратыңыз. Салалық құрылым қалалық экономиканың жекелеген қосалқы салалары үшін негізгі құралдарды олардың жалпы көлемінде (% немесе бірлік үлесінде) бөлуді көрсетеді.

Салалық құрылым қаражаттың көп бөлігі тұрғын үй нысандары болып табылатындығын көрсетеді. Елдің өндірістік емес активтерінің құрамында тұрғын үй секторының негізгі құралдары 50% -дан астамды құрайды. Егер салалық құрылымды динамикада қарастыратын болсақ, онда тұрғын үй қоры үлесінің азаюы және қалалық экономиканың басқа салаларының үлесінің сәйкес өсуі байқалады.

Өндіріс құрылымы негізгі құралдардың жекелеген түрлерінің топтар бойынша арақатынасын көрсетеді, яғни әр топтың өндірістік активтердің жалпы көлеміндегі үлесі. Қала экономикасының әрбір қосалқы секторы өндіріс құрылымының өзіндік сипаттамаларына ие. Мысалы, коммуналдық секторда жоғары үлесті электр тарату құрылғылары құрайды, бұл көптеген кәсіпорындардағы өндіріс процесі өздерінің кәсіпорындарынан тысқары болып, үлкен қалалық аудандарды қамтиды.

Ғимараттар коммуналдық қызметтердің негізгі құралдарының құрамы бойынша екінші орынды алады, олардың монша және кір жуатын орындарда, қонақ үйлерде және т.с.с. үлесі ерекше жоғары. Техникалық жабдықтардың үлесі өнеркәсіпке қарағанда айтарлықтай төмен (өнеркәсіптегі 33%-бен салыстырғанда 5,8%). Кірлер мен электр көлігіндегі жабдықтардың үлесі көбірек, бұл олардың өндіріс процесінің сипатымен байланысты. Жеке коммуналдық қызметтердің негізгі құралдарының құрылымына көптеген жергілікті жағдайлар әсер етеді. Бұл, ең алдымен, климат, рельеф, топырақтың табиғаты және басқа факторлар, сондай-ақ қалалардың мөлшері, оларды жоспарлау мен дамыту ерекшеліктері (аумақтың конфигурациясы, қабаттардың саны, ғимараттың тығыздығы).

Барлық осы жағдайлар әр қалада әртүрлі және коммуналдық қызмет түрлеріне, негізгі құралдардың мөлшері мен құнына және олардың құрылымына әсер етеді.

Негізгі құралдардың құрылымы үнемі өзгеріп отырады. Коммуналдық кәсіпорындардың негізгі құралдарының құрылымына технология мен өндірісті ұйымдастыру деңгейі әсер етеді. Кір жуу сияқты салаларда

өндірістік жабдықты олармен қанықтыру табиғи болып табылады. Сумен жабдықтау және су бұру секторында технологиялық процесті жақсарту негізгі қорлардың құрылымына айтарлықтай әсер етеді, ол суды тазартудың қарапайым әдістерін қолданудан, оларды ұстау құнын төмендететін өнімділігі жоғары сүзгілерді салудан және т.б.

Негізгі құралдардың құрамы *белсенді* және *енжар* бөліктер болып бөлінеді.

Негізгі құралдардың белсенді (активті) бөлігі еңбек өніміне тікелей әсер етеді, қызметтер өндірісінің көлемін анықтайды. Оларға машиналар мен жабдықтар, құралдар жатады.

Негізгі құралдардың енжар (пассивті) бөлігі еңбек процесі үшін қажетті жағдайлар жасайтындарды (ғимараттар, құрылыстар және т.б.) қамтиды.

Негізгі құралдарды есепке алу және жоспарлау заттай да, құн жағынан да жүзеге асырылады. Физикалық тұрғыдан өлшеу негізгі қорлардың техникалық құрамын және жас құрылымын анықтау, кәсіпорынның өндірістік қуатын есептеу, жабдықтардың балансын құру және т.б. қажет.

Негізгі құралдарды физикалық тұрғыдан жоспарлау үшін бастапқы материал инвесторлардың мәліметтері, сонымен қатар ассоциациялардың, кәсіпорындардың паспорты болып табылады, олар негізгі және қосалқы бағаларда әр типтегі технологиялық жабдықтардың санын көрсетеді [9].

Қала экономикасында негізгі құралдарға негізгі және ағымдағы түгендеу (инвентаризация) жүргізіледі. Негізгі үздіксіз түгендеу аудан немесе қаладағы барлық ғимараттарды әр құрылымның элементтерін тексеріп, әр ғимараттың тозу құнын анықтайтын тексеруді қарастырады. Толық түгендеу салыстырмалы түрде сирек жүзеге асырылады, өйткені уақыттың айтарлықтай инвестициясымен байланысты. Ағымдағы түгендеу күрделі жөндеу немесе қайта құру процесінде болуы мүмкін барлық өзгерістерді, сондай-ақ жаңа ғимараттарды түгендеуді білдіреді.

Ағымдағы инвентаризацияны жүйелі түрде техникалық түгендеудің жергілікті бюролары жүргізеді. Түгендеумен қатар тұрғын үй қорын сертификаттау жүргізіледі. Әр ғимараттың техникалық паспорты техникалық түгендеу бюросында жасалады және паспортқа енгізілген жөндеу қажеттіліктері туралы мәліметтерді жауапты құрылымдар толтырады. Паспортта барлық құрылымдық элементтердің, инженерлік жабдықтардың сипаттамасы және олардың техникалық жай-күйі көрсетілген. Онда жыл сайынғы техникалық тексерулер мен орындалған жөндеу жұмыстарының материалдары көрсетілген. Бұл мәліметтер экономиканы жедел басқаруға мүмкіндік береді.

Табиғи индикаторлардан басқа негізгі құралдар құн бойынша бағаланады. Шығындар сметасы әрбір кәсіпорындағы негізгі құралдардың жалпы құнын, тұтастай алғанда халық шаруашылығы үшін, олардың құрылымын, тозу мөлшерін, амортизациялық аударымдарды анықтауға мүмкіндік береді. Бағалау тозудың динамикасы мен мөлшерін зерттеуге мүмкіндік береді. Негізгі құралдарды бағалаудың бірнеше әдістері бар:

- 1) бастапқы құны бойынша;
- 2) ауыстыру құны бойынша;
- 3) амортизацияны ескере отырып, бастапқы және ауыстыру құны бойынша.

Бастапқы құн жеткізілім-монтаж жұмыстарының құнын ескере отырып, оларды сатып алу кезіндегі негізгі құралдардың құнын көрсетеді. Барлық осы шығындар олар пайдалануға берілген кездегі нарықтық бағамен қабылданады. Жаңа ғимарат үшін бұл сома жобалық-ізвестіру жұмыстарының (стандартты дизайнды қоспағанда) шығындары, жер учаскесін бөлуге байланысты шығындар және осы учаскеде тұратын азаматтар басқа жерге қоныс аударған кезде, шығындар және басқа да деректер бойынша құрылыс-монтаж жұмыстарының шығындарынан тұрады.

Ауыстыру құны қазіргі жағдайда негізгі құралдарды өндірудің құнын көрсетеді. Бұл жағдайда бастапқы құны бойынша бағалау әдісінің кемшіліктері жойылып, әр жылдары құрылған негізгі құралдардың бірдей элементтерін бағалауға біртектілік енгізіледі. Ауыстыру құны қолданыстағы негізгі құралдарды оларды қайта бағалау кезіндегі қолданыстағы нарықтық бағамен құру қанша шығындар болатынын көрсетеді.

Негізгі құралдарды әрбір бағалаудың белгілі бір практикалық мәні бар. Толық бастапқы құны бойынша әр түрлі кезеңдерде құрылған негізгі құралдарға салынған қаражаттың есебі жүргізіледі. Құны, амортизацияны ескере отырып, негізгі құралдардың жарамдылық дәрежесінің басым сипаттамасын алуға мүмкіндік береді.

Негізгі құралдардың физикалық тозуын және ескіруін ажырата білу керек.

Физикалық тозу - негізгі құралдарды олардың пайдалану құнының біртіндеп жоғалуы. Физикалық тозу көптеген себептерге байланысты:

- негізгі құралдардың сапасы, олардың жасалған материалына, құрылыс-монтаж жұмыстарының сапасына байланысты;
- кәсіпорынның жұмыс режимімен анықталатын қарқындылығы мен қызмет мерзімі туралы;
- жұмыстарды орындау технологиясының ерекшеліктері және климаттық жағдайлардың әсері;
- машиналар мен механизмдердің дұрыс техникалық пайдаланылуы, жөндеудің уақтылығы мен сапасы.

Сонымен, инженерлік желілердің, құрылыс іргетастарының тозуы негізінен материалға, топырақтың сипатына, агрессивті жер асты суларының болуына, машиналар мен жабдықтардың тозуына - оларды пайдалану қарқындылығына (мысалы, көлік құралдары, құралдар, өндірістік жабдықтар), сондай-ақ құрылымдардың кейбір түрлеріне байланысты. (мысалы, трамвай жолдары) және тарату құрылғылары (мысалы, келісімшарттық желі), жұмысшылардың біліктілігі өте маңызды,

оларға еңбек құралдарын дұрыс пайдалану және күту байланысты, бұл негізгі құралдардың тозуына айтарлықтай әсер етеді.

Физикалық тозу негізгі құралдардың құнын төмендетеді, нәтижесінде оларды қолдануға жарамсыз етеді. Физикалық тозумен қатар негізгі құралдар ескіруге ұшырайды, яғни толық физикалық тозу басталғанға дейін жоғалтады. Ескірудің екі түрі бар.

Бірінші форма осы дизайндағы негізгі құралдарды өндірудің өзіндік құнын төмендетумен байланысты. Бірінші типтегі ескіруді жаңа тұрғын үйлер салу кезінде жоюға болады.

Екінші форманегізгі құралдардың жаңа түрлерін құру кезінде пайда болады, олар анағұрлым жетілдірілген және өнімді болады. Тұрғын үй қорына қатысты ескірудің екінші нысаны сәулет, жоспарлау және абаттандыру деңгейі бойынша бұрын салынған ғимараттардың қазіргі заманға сай келмеуін білдіреді. Мұның бәрі тұрғындарға қызмет көрсету деңгейін төмендетеді және өмір сүру жағдайын нашарлатады. Бұл сонымен қатар коммуналдық аумақ көлемінің азаюынан, тұрғын үйлердің ыңғайсыз орналасуынан, инженерлік жабдықтардың қажетті элементтерінің болмауынан, атап айтқанда, орталықтан жылыту, суық және ыстық сумен жабдықтау, канализация және т.б.

Екінші форманың моральдық тұрғыдан нашарлауын ғимараттың және оған іргелес жатқан аумақтарды абаттандыру, қайта құру, сонымен қатар ескірген құрылыстарды қазіргі заманғы ғимараттарға ауыстыру арқылы ғимараттардың капиталын ұлғайту және ғимараттың эксплуатациясы мен өмір сүру жағдайларын заманауи талаптардың деңгейіне келтіру арқылы жоюға кететін шығындардың сомасымен анықтауға болады. Тұрғын үйге деген қажеттілік үнемі артып келеді. Сондықтан, жақын болашақта ескіру қарқынды дамиды. Жақын уақытта ескірудің факторлары тұрғын үйлердің жеткіліксіз биіктігі, дыбыс оқшаулауының нашарлығы, орналасудың қанағаттанарлықсыздығы және т.б.

Негізгі құралдардың жоғалған құнын өтеу үшін кәсіпорындар амортизациялық аударымдар жасайды. Ақшаның амортизациялық аударымдары тауарлардың (қызметтердің) өзіндік құнына қосылады. Амортизациялық аударымдарды есептеу мына формула бойынша жүзеге асырылады:

$$A = N_k * AN / 100$$

Мұндағы:

A –амортизациялық аударымдар соммасы (тг);

N_к – негізгі қордың орташа жылдық құны (тг);

AN –амортизация нормасы (%).

Амортизация нормалары жекелеген объектілердің немесе негізгі құралдар тобының бастапқы құнына пайыз ретінде белгіленеді. Іс жүзінде кәсіпорындар амортизациялық аударымдардың ставкаларын есептемейді. Жыл бойына амортизациялық аударымдарды есептеу кезінде негізгі құрал-жабдықтардың жыл ішіндегі қозғалысын ескеру қажет, яғни негізгі құралдардың орташа жылдық құнын есептеу [10].

Жаңа қорлар кәсіпорындарды кеңейту және қайта құру, құрал-жабдықтар сатып алу, сондай-ақ негізгі қорларды бір кәсіпорынды басқа кәсіпорынға ауыстыру нәтижесінде енгізілуі мүмкін. Негізгі құралдарды шығару дегеніміз – бұл кәсіпорынның негізгі қорлары құнының бір бөлігін есептен шығару. Жыл бойына амортизациялық аударымдардың мөлшері негізгі құралдарды қабылдау мен шығаруға байланысты түзетілуі мүмкін.

2.3 Қала экономикасында негізгі қорларды, айналым капиталын пайдалануды жақсарту жолдары

Негізгі құралдарды пайдалану көрсеткіштері екі топқа бөлінеді: жалпылама көрсеткіштер; жеке көрсеткіштер.

Жалпылама көрсеткіштер барлық негізгі құралдарды пайдалануды көрсетеді. Оларға мыналар жатады: қор қайтарымдылық, қор сыйымдылық, капитал мен еңбек қатынасы. Өндірістік активтердің белсенді бөлігін пайдалануды сипаттау үшін *нақты көрсеткіштер* қолданылады: жабдыққа экстенсивті жүктеме коэффициенті, жабдыққа интенсивті жүктеме коэффициенті және жабдыққа интегралды жүктеме коэффициенті.

Коммуналдық кәсіпорындардың негізгі құралдарын пайдалануды сипаттау үшін табиғи технологиялық және экономикалық көрсеткіштерді қолданған жөн. Мысалы, сантехника өнеркәсібі үшін - тұтасымен сумен жабдықтау жүйесінің тәуліктік өнімділігінің бірлігіне (1 м^3) сатылатын су мөлшері, кір жуатын орындарға - бір ауысымдағы кірдің белгіленген өнімділігі үшін өңделген зығыр матаның кг саны және өндірістік алаңның 100 м^2 -нан бастап зығырдың мөлшері кг және т.б. Бұл көрсеткіштер негізінен негізгі қорлардың тек бір бөлігін ғана пайдалануды көрсетеді. Олар қала экономикасындағы бағаның негізгі капиталға әсер етуінің әр түрлі деңгейлерінен бос. Бұл жоғарыда аталған көрсеткіштерді саладағы кәсіпорындардың негізгі құралдарын пайдалануды салыстырмалы талдау үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Коммуналдық қызметтер активтерінің қайтарымдылық мөлшері мен динамикасына негізгі құралдарды пайдаланумен тікелей байланысты емес факторлар әсер ететіндігін есте ұстаған жөн. Мысалы, ағынды суларды тазарту қондырғылары сияқты негізгі құралдарды пайдалануға беру қаланың санитарлық жағдайын жақсартады, бірақ активтердің қайтарымдылығын төмендетеді.

Қор қайтарымдылық мөлшеріне негізгі қорлардың құрылымы әсер етеді. Олардың құрамындағы белсенді бөліктің үлесі неғұрлым көп болса, активтердің кірістілігі соғұрлым жоғары болады. Өндірістік аймақтарды жақсырақ пайдалану, олардың өнімділігі жоғары жабдықтармен қанығуы, негізгі қорлардың пассивті бөлігінің төмендеуімен, әдетте, өндіріс көлемінің 1 теңгеге өсуіне алып келеді.

Негізгі құралдарды пайдалануды талдау кезінде коммуналдық қызметтердің ерекшеліктерін ескеру қажет. Мысалы, өз өнімдерін тұтынушыларға тікелей жеткізетін коммуналдық қызметтер үшін қалалық

желілер белсенді қорлар ретінде қарастырылуы керек. Тұтынушыларға өнім көлемін арттырудың таптырмас шарты - бұл желілік қондырғылардың өсуі. Алайда, қалалық желілер үлесінің өсуі (су құбырлары, газ құбырлары және т.б.), егер жаңа желілердің құны олардың көмегімен сатылған өнімнің өзіндік құнынан асып кетсе, активтер кірісінің жалпы мөлшерінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Бірқатар жағдайларда жабдықтар мен құрылымдарды модернизациялау, механикаландыру және автоматтандыру күрделі өнімділіктің төмендеуіне әкелуі мүмкін, бірақ бұл еңбек өнімділігінің жоғарылауы және шығындардың төмендеуі сияқты көрсеткіштердің жақсаруымен қатар жүреді. Мысалы, сумен жабдықтау және су бұру жүйесінің сорғы қондырғылары мен технологиялық жабдықтарын автоматты басқаруға берудің әсері сорғы қондырғыларының мәдениеті мен сенімділігін жоғарылатуда, электр энергиясын үнемдеуде, өндірістік өнімділігін арттыру үшін жұмыс істейтін персоналдың санын қысқартуда көрінеді.

Кәсіпорындарды кеңейту және қайта құру жағдайында капитал өнімділігінің өсуі өнімнің (қызметтердің) өсуі негізгі қорлар құнының өсуінен озған жағдайда ғана жүреді. Осыған байланысты пайдалануға берілген негізгі құралдардың құнын максималды төмендету үлкен маңызға ие. Бұл инженерлік желілерді кеңейту, жаңарту және жаңа құрылыс жобаларының экономикасына және құрылыс-монтаждау жұмыстарының өзіндік құнын төмендетуге қатаң талаптар қояды. Егер еңбек өнімділігінің өсуі капитал мен жұмыс күшінің арақатынасының өсуінен озып кетсе, ал егер еңбек өнімділігінің өсуі капитал мен жұмыс күшінің арақатынасының өсуінен артта қалса, төмендейтін болса, капитал өнімділігі артады деп баса айту маңызды [11].

Кәсіпорында негізгі құралдарды пайдалануды жақсартуға келесі жолдармен қол жеткізуге болады:

- 1) кәсіпорынды қажет емес жабдықтардан босату немесе оны жалға беру;
- 2) жоспарлы-профилактикалық және күрделі жөндеу жұмыстарын уақтылы және сапалы орындау;
- 3) жоғары сапалы негізгі құралдарды сатып алу;
- 4) қызмет көрсететін персоналдың біліктілік деңгейін көтеру;
- 5) моральдық және физикалық тозудың алдын алу мақсатында негізгі құралдарды, әсіресе белсенді бөлігін уақтылы жаңарту;
- 6) егер бұл экономикалық тұрғыдан орынды болса, кәсіпорынның ауысымдық коэффициентін арттыру.
- 7) өндірісті механикаландыру және автоматтандыру деңгейін арттыру;
- 8) экономикалық жағынан мүмкін болған жағдайда жөндеу қызметін орталықтандыруды қамтамасыз ету;
- 9) жаңа техника мен прогрессивті технологияны енгізу (аз қалдықты, қалдықсыз, энергия және отын үнемдеу).

10) машиналар мен жабдықтар жұмысындағы жұмыс уақытының жоғалуы мен бос тұрып қалуын азайту мақсатында өндіріс пен еңбекті ұйымдастыруды жетілдіру.

Экономикалық қызмет үшін муниципалдық кәсіпорындар айналым қаражаттарымен қамтамасыз етілген. Айнымалы қаражатқа айнымалы қорлар мен айналым қорлары жатады.

Айнымалы қорларға мыналар жатады:

- өндірістік қорлардағы айналым қаражаттары;
- өндірістегі айналым қаражаттары.

Өндірістік қорларға әр түрлі жұмыс істейтін материалдар, негізгі құралдарды күтіп ұстауға және жөндеуге қажетті қосалқы бөлшектер, жанармай, технологиялық және экономикалық қажеттіліктерге арналған жанармай, жағар майлар және басқа да қосалқы материалдар жатады. Оған төмен құнды заттар, арнайы құралдар, арнайы киімдер және т.б.

Өндірістегі айналым қорына: аяқталмаған өндіріс; болашақ шығындар.

Айналым қорларына мыналар кіреді:

- дайын өнім;
- ақшалай қаражат.

Айналым қаражаттарының құрылымы деп айналым қаражаттарының жеке элементтерінің олардың жалпы көлеміндегі пайыздық қатынасы түсініледі.

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық сияқты қалалық сектордағы айналым қаражаттары құрылымының ерекшелігі өндірістік қорларда шикізат пен негізгі материалдардың жетіспеушілігі болып табылады. Коммуналдық қызметтердің көпшілігінде шикізат пен негізгі материалдар өндірістік қызметке тартылмайды және олардың қорлары жасалмайды. Сумен жабдықтау және су бұру кәсіпорындары, тұрғын үй-жайларды жөндеуге арналған ұйымдар, жасыл экономика кәсіпорындары, аралас қазандықтар ерекшелік болып табылады.

Жасыл кәсіпорындардың өндірістік қорына тыңайтқыштар, отырғызу материалдары, өсімдіктерді қорғауға арналған химиялық заттар кіреді. Аралас қазандықтар жылу алу үшін отын, су, химиялық заттарды пайдаланады. Қалалық жөндеу-құрылыс ұйымдарының құрылыс материалдары, бөлшектері, құрылымдары түріндегі өндірістік қорлары да бар.

Ағымдағы активтер стандартталған және стандартталмаған болып бөлінеді.

Тұрғын үй үшін нормаланған айналым қаражатына мыналар кіреді: техникалық қызмет көрсету мен пайдалануға арналған материалдар; төмен құндылық және тозған заттар; болашақ шығындар; жалдаушылармен есеп айырысу.

Коммуналдық қызметтер үшін мыналар жатады: көмекші материалдар; отын және отын; жөндеуге арналған қосалқы бөлшектер; контейнер; болашақ шығындар; жазылушылар.

Стандартталмаған айналым қаражаттарына тұрғын үй-коммуналдық қызметтер кіреді: кассадағы және есеп айырысу шотындағы ақша қаражаттары; есеп айырысудағы қаражат (борышкерлер).

Тұрғын үй қорын ағымдағы жөндеуге және күтіп ұстауға арналған материалдардың стандарты екі топқа есептеледі:

Бірінші топқа негізгі материалдар мен жөндеуге арналған қосалқы бөлшектер жатады, оған сәйкес үлкейтілген қондырғыға арналған шығындардың стандартты нормалары қолданылады, мысалы, табиғи мөлшерде 1000 м² шатырға, 100 пәтер және т.б.

Осы мәліметтер негізінде табиғи бірліктерде қажетті минималды қорлар анықталады. Бірлік бағасына (көлік шығындарын қосқанда) және минималды қор мөлшеріне сүйене отырып, айналым қаражатының нормативін ақшалай түрде анықтайды.

Материалдардың екінші тобына тұрғын үй қорын пайдалану үшін қолданылатын барлық басқа материалдар кіреді, оның нормасы өткен жылы қажет емес материалдарды алып тастағандағы орташа нақты баланс негізінде белгіленеді. Тұрғын үйдегі кейінге қалдырылған шығындар өндірістегідей анықталады. Жалдаушылармен есеп айырысудағы айналым қаражатының коэффициенті есептелген рентаның 40 күндік қарызы негізінде белгіленеді.

Коммуналдық секторда айналым материалдарын, жанармай мен отынды, қосалқы бөлшектерді, контейнерлерді, алдағы жылдарға арналған шығындарды нормалау өнеркәсіпте қолданылатын әдістермен жүзеге асырылады, бұл айналым қаражатына деген қажеттілікті есептеудің негізі тоқсан сайын емес, жылдық өндіріс көлемі болып табылады.

«Абоненттер» бабы бойынша айналым қаражатының коэффициенті тұтынушылардың әр тобы үшін қызметтердің бір күндік сатылуының жоспарланған құнын қызметтерге ақы төлеу үшін жеңілдік кезеңінің ұзақтығына көбейту арқылы анықталады, олардың мәні тұтынушылардың жеке топтары үшін әр түрлі болады.

Содан кейін осы баптың жалпы стандарты тұтынушылардың жеке топтары үшін есептелген стандарттарды жинақтау арқылы анықталады. Тұрғын үйге кейінге қалдырылған шығындарды белгілеу әдістері өнеркәсіптегідей. Тұрғын үй секторындағы тұрақты міндеттемелерде жалақымен қамтылумен бірге жалға алушылардан жалдау ақысы, тұрғын үй қорын пайдалану шығындарын жабу үшін жалға алушылардан салымдар және алдын-ала төленген жалдау ақылары ескеріледі [12].

Айналым капиталын қалыптастыру көздеріне мыналар жатады: меншікті қаражат (ведомстволық бағыныстағы кәсіпорындардың пайдасы, кірістің тұрғын үй қорын пайдалану шығындарынан асып түсуі); тұрақты міндеттемелер; бюджеттен бөлінетін қаражат.

Коммуналдық қызметтердің айналым активтерін қалыптастыру көздеріне мыналар жатады: пайда; тұрақты міндеттемелер; бюджеттен қарыз қаражаттары.

Егер белгілі бір уақыт аралығында кәсіпорындар қосымша айналым қаражатын қажет етсе, оларға жанармайдың, материалдардың және басқа да өндірістік заттардың орташа қоры үшін қысқа мерзімді банктік несие беріледі. Осылайша, өзіндік айналым қаражаттары салыстырмалы түрде тұрақты және тұрақты материалдық құндылықтардың қорларын жабады, ал тікелей банктік несие түріндегі қарыз қаражаттары кәсіпорындардың уақытша, маусымдық қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған.

Кәсіпорындарға банктік несие беру олардың өзіндік айналым қаражатына деген қажеттілікті азайтады және олардың жақсы пайдаланылуын қамтамасыз етеді.

Айналым қаражаттарының айналымдылығын жеделдетудің тиімділігі мен әдістері олардың айналымдылық көрсеткіштерімен өлшенеді. Айналым активтерінің айналымдылығы деп өндіріс пен айналымның жекелеген сатылары арқылы қаражаттың дәйекті өтуінің ұзақтығы түсініледі.

Айналым қаражаттары айналымының келесі көрсеткіштері ажыратылады:

- айналым капиталы айналымының арақатынасы (айналым саны);
- бір айналымның ұзақтығы;
- айналым капиталын жүктеу коэффициенті.

Коммуналдық шаруашылықтағы қызметтерді өндіру мен сатудың ерекшеліктерін ескере отырып, осы кәсіпорындардың айналым қаражатының айналымдылығын жеделдетудің келесі негізгі бағыттарын бөліп қарастыруға мүмкіндік береді.

Өндірісті ұйымдастыру аясында: жаңа технологияны енгізу, өнім көлемін ұлғайту және қызмет сапасын арттыру мақсатында технологиялық процестерді жетілдіру; отынды, материалдарды, құралдарды тұтынудағы максималды үнемдеу, өндірістік емес шығындар мен өндірістегі шығындарды жою.

Материалдық-техникалық қамтамасыз ету аясында: іскерлік келісімшарттарды уақтылы жасасу және жеткізудің шарттық талаптарын олардың максималды заңдылығы бағытында оңтайландыру; материалдар мен құралдардың қолданыстағы қорларын жүйелі түрде қарау; кәсіпорын үшін қажет емес артық қорларды жою; материалдарды, отынды сақтау жағдайларын жақсарту, оларды есепке алу және тұтынылуын бақылау бағытында кәсіпорындардың қоймаларын ұйымдастыруды оңтайландыру.

Өнімдерді (қызметтерді) сату аясында: шығарылған өнімге төлемдер жүйесін жетілдіру; мерзімі өткен абоненттік қарызды жою.

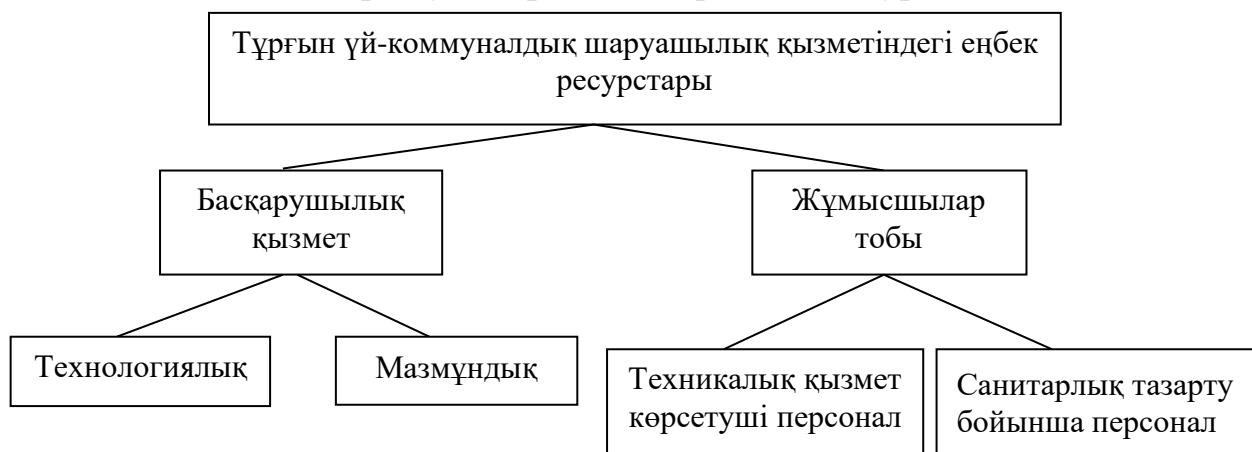
Ұйымдастырушылық-экономикалық қызмет аясында: жедел жоспарлау мен есеп жүргізуді жетілдіру, кәсіпорынның қаржы экономикасының жағдайына бақылауды күшейту; бухгалтерлік есеп пен есеп беру деректерін жүйелі талдау негізінде қаржылық жұмысты ұйымдастыруды жетілдіру.

2.4 Еңбек ресурстары және оларды қала экономикасында қолданудың тиімділігі

Еңбек ресурстары - ұлттық экономикада жұмыс істеу үшін физикалық және рухани қабілеттерді жинақтаған елдің экономикалық әлеуетінің маңызды бөлігі. Еңбек ресурстарының орны ерекше, өйткені олар өндіріс құралдарының кәсіпорында қаншалықты тиімді пайдаланылатындығына және тұтастай алғанда кәсіпорынның қаншалықты тиімді және табысты жұмыс істейтіндігіне байланысты. Сондықтан әр кәсіпорында келесі мақсаттарға жетуге бағытталған кадрлық саясат жасалып, жүзеге асырылуы керек:

- сау және еңбекке қабілетті ұжымды құру;
- қызметкерлердің біліктілік деңгейін көтеру;
- жынысы мен жас құрылымы, сондай-ақ біліктілігі жағынан оңтайлы еңбек ұжымын құру;
- өзгеріп отырған жағдайларға икемді жауап бере алатын, жаңа және дамыған, бәрін сезінетін және жүзеге асыратын, болашаққа ұмтылатын жоғары кәсіби команданы құру.

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық - бұл еңбек сыйымдылығы жоғары сала. Өндірістегі еңбек тиімділігінің өсуі, оған жұмысшылардың тартылуы көбіне ғылыми-техникалық прогреске, оның барлық кәсіпорындар мен бөлімшелерде жүзеге асырылуына байланысты. Қол еңбегімен айналысатын жұмысшылардың үлес салмағы жоғары болғандықтан, ғылыми-техникалық прогрестің рөлі зор. Бұл әсіресе тұрғын үйге, қонақ үйге, моншаға қатысты, онда жұмысшылардың еңбегін механикаландыру болашақтың басты міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл салада еңбек ресурстарының жіктелуі екі бағытта құрылады: тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықтағы басқарушылық қызмет мен қызмет көрсетуші жұмысшылар тобы (5- сурет).

5 сурет - Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық қызметіндегі еңбек ресурстары

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықтағы басқарушылық жұмыста технологиялық және мазмұндық еңбек бөлінісі бар. Технологиялық бөлім

басқару аппаратының барлық қызметкерлерін үш топқа бөлуге мүмкіндік береді:

- ақпаратты жинайтын, өңдейтін қызметкерлер;
- ақпаратты талдау және әртүрлі шешімдерді дайындау бойынша операцияларды орындайтын басқару персоналы;
- шешім таңдауды жүзеге асыратын мамандар (менеджерлер).

Муниципалды экономикада барлық жұмысшылар екі топқа жіктеледі: жұмыс істейтін персонал және қызмет көрсететін персонал. Тұрғын үй ұйымдарының барлық қызмет көрсетуші персоналдары екі топқа бөлінеді: ағымдағы жөндеу бойынша жұмысшылар және үй шаруашылықтарының аумақтарын санитарлық тазарту бойынша жұмысшылар. Техникалық қызмет көрсету қызметкерлері ғимараттардың техникалық жағдайына жүйелі түрде тексерулер жүргізеді, сонымен қатар сыртқы кесте бойынша жетілдірілген кестеге сәйкес жүргізіледі.

Техникалық қызмет көрсету штаттарында келесі мамандықтар қарастырылған: шатыр жабатын, ағаш ұстасы, сылақшы-сырлаушы, кірпіш қалаушы-пеш жасаушы, сантехник-слесарь, слесарь-слесарь, газ-электрмен дәнекерлеуші. Әр жұмысшыға белгілі бір аймақ бөлінген, оның техникалық жағдайы үшін ол тікелей жауапты. Бұл техникалық қызмет көрсету жұмысшыларының жұмысын ұйымдастырудың кең тараған түрі. Бекітілген кестелерге сәйкес олар өз учаскелерін тексереді және тексереді, жөндеу жұмыстарын жүргізеді, тұрғындарға нұсқама береді. Күтпеген техникалық қызмет көрсету бойынша жұмыс үшін бұйрық-тапсырма шығарылады [13].

Еңбекті ұйымдастырудың бригадалық түрі де қолданылады. Бригадир басқаратын бригаданың қызмет көрсету аумағы кеңейтілді. Сонымен бірге өтінімдерді орындау мен жөндеу мерзімдері жеделдетіліп, олардың сапасы жақсарады. Ғимараттар мен үй шаруашылықтарының аумақтарын санитарлық тазарту бойынша персонал келесі жұмысшылардан тұрады: тазалаушылар, тазалаушылар, қоқыс шығаратын орындарға қызмет көрсететін жұмысшылар, лифттер және бағбандар. Бұл жұмысшылардың әрқайсысында жұмыс орындарының нақты тізімі және қызмет көрсету аймағы бар. Еңбектің бұл ерекшелігі еңбекті ұйымдастырудың жеке және негізгі түрін тиімді формасы ретінде анықтайды.

Тұрғын үй секторындағы жоспарлы жөндеу, санитарлық тазарту және жинауды жоспармен толық қамту мүмкін емес, өйткені бұл жұмыстардың көлеміне сыртқы факторлар мен климаттық жағдайлар әсер етеді. Жұмыс көлемінің 25-30% дейін күтпеген жұмыстарға жатқызылады және тікелей тұрғындардан өтініштер түскен кезде, ақаулар анықталғанда, жабдықтың істен шығуы, апаттар және басқа себептер мен орындалады.

Осы жұмыстарды тұрғын үй ұйымының персоналы жүргізетін тиімділік пен уақтылық техникалық қызмет көрсету деңгейі мен сапасын сипаттайды. Осы шарттардың сақталуы тұрғын үй ұйымдары мен тәулік бойы жұмыс істейтін кәсіпорындарда мамандандырылған және авариялық-

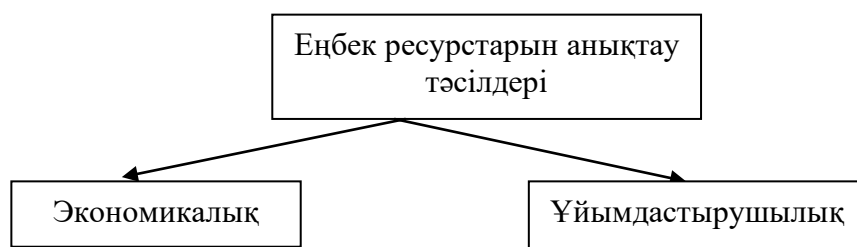
құтқару қызметін ұйымдастырумен қамтамасыз етіледі. Диспетчерлік қызмет – бұл бөлімшелердің қызметін басқарудың маңызды элементтері.

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықта мамандықтардың үйлесуі айтарлықтай кең таралған, бұл осы саланың ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Көптеген коммуналдық кіші салалардың кәсіпорындарының өнімдері (сумен жабдықтау және су бұру, газбен жабдықтау, қонақ үй индустриясы) тек осы қалада тұтынылады, нәтижесінде жұмысшылар саны аз кәсіпорындар басым болады, ал белгілі бір кәсіптің функцияларын орындау кейбір жағдайларда жұмыс уақытының ауысымдық қорының жартысынан аспайды. Осы жағдайдағы мамандықтардың үйлесуі жұмыс уақытын толық пайдалануға мүмкіндік береді, сонымен қатар жұмысшылардың біліктілігін арттыруға ықпал етеді.

Аумақтың еңбек ресурстары бұл белгілі бір аумақтың халқы, ол әлеуметтік пайдалы еңбек қызметін жүзеге асыру үшін қажетті физикалық дамуға, зияткерлік қабілеттерге, арнайы білімге және практикалық дағдыларға ие.

Бүгінгі таңда еңбек ресурстары кез-келген ұйымның жұмысының тиімділігі мен нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын негізгі ресурс болып табылады. Еңбек ресурстары өндірістік және өндірістік емес процестерді тікелей жүзеге асыруды ғана емес, сонымен қатар инновациялық шешімдерді әзірлеу, енгізу және іске асыру арқылы олардың тиімділігіне әсер етеді.

Сондықтан бүгінгі таңда еңбек ресурстарын басқару мәселелері инновациялық шешімдерді әзірлеу, енгізу және іске асыру арқылы тиімділік тәуелді болатын басқарушылық қызметтің маңызды бағытын құрайды.

6 сурет - Еңбек ресурстарын анықтау тәсілдері

Еңбек ресурстарын анықтауға екі негізгі тәсіл қалыптастырылды:

- еңбек ресурстары экономикалық тұрғыдан еңбек қызметін жүзеге асыру үшін зияткерлік және физикалық қабілеті мен мүмкіндігі бар халық ретінде қарастырылады. Бұл ретте еңбек ресурстарының құрамына еңбек қызметін тікелей жүзеге асыратын халық та, оны жүзеге асыруға әлеуеті бар халық та енгізіледі.

- ұйымдастырушылық тұрғыдан алғанда, еңбек ресурстары жұмыспен қамтылғанына немесе жұмыс істемейтініне қарамастан, еңбекке қабілетті жастағы халықты білдіреді.

Өз кезегінде, аумақты мемлекеттік басқару тұрғысынан ресурстар тиімді даму, жұмыспен қамту, жұмыссыздарды қысқарту үшін ортаны қалыптастыруды талап ететін осындай аумақтың бәсекелестік артықшылықтарының бірі ретінде қарастырылады. Сондықтан еңбек ресурстарын дамыту мемлекет пен бизнес үшін өте маңызды, яғни кәсіби даму, қосымша білім алу, еңбек нарығының сұраныстарын қанағаттандыру үшін белгілі бір аумақтың тұрғындарын қайта даярлау, сәйкесінше аумақ экономикасының кадрларға деген қажеттіліктерін қамтамасыз ету.

Жалпы алғанда, еңбек ресурстары белгілі бір аумақтың халқы ретінде сипатталуы мүмкін, еңбекке қабілетті жаста, еңбек функциясын жүзеге асырудың физикалық және зияткерлік дағдылары бар.

Осылайша, еңбек ресурстарының құрамына белгілі бір аумақтың экономикалық белсенді халқы кіреді:

- тікелей еңбек қызметін жүзеге асырады, яғни жұмыспен қамтылғандар санатына жататындар;

- қазіргі уақытта еңбек қызметін жүзеге асырмайтын, бірақ мұндай қызметті жүзеге асыруға қабілеттілер.

Бұл ретте еңбекке қабілетті халықтың құрамына:

- жалпы еңбек қабілеттілігімен, яғни арнайы білім мен практикалық іс-әрекет дағдыларын қажет етпейтін негізгі қызмет түрлерін орындау қабілетімен сипатталатын халық;

- кәсіби еңбекке қабілеттілігімен, яғни қызметкерден арнайы білім мен практикалық дағдылар мен ілімдерді талап ететін білікті еңбекті орындау қабілетімен сипатталатын халық [14].

Аумақтардың еңбек ресурстарын басқару, ұйымның еңбек ресурстарын басқару сияқты, оларды зерттеу мен бағалауды қажет етеді.

Аумақтың еңбек ресурстары сандық және сапалық жағынан сипатталады:

- еңбек ресурстарының сандық сипаттамаларына белгілі бір аумақтың еңбекке қабілетті жастағы тұрғындарының саны жатады;

- аумақтың еңбек ресурстарының сапалық сипаттамасы халықтың білім деңгейін, халықтың кәсіптік даярлығы мен біліктілігін, сондай-ақ Еңбек ресурстарын басқару тұрғысынан маңызды аумақ халқының өзге де тұлғалық сипаттамаларын сипаттауды көздейді.

Белгілі бір аумақтың еңбек ресурстарын бағалау мыналар үшін жүзеге асырылады:

- оларды пайдалану тиімділігін арттыруға бағытталған іс-шараларды әзірлеу және іске асыру;

- халықтың еңбек әлеуметін тиімді іске асыруды және еңбек ресурстарын дамытуды қамтамасыз ету

Аумақтың еңбек ресурстарын зерттеу мәселелері ғылымда кеңінен қамтылған. Бүгінгі таңда аумақтың еңбек әлеуетін зерттеудің екі негізгі тәсілін ажыратуға болады:

- аумақтың еңбек ресурстарын еңбекке қабілетті халық еңбек қатынастарына тартылатын сәтке дейін еңбек ресурстарын толықтыру

үшін талап етілетін шығындар тұрғысынан, сондай-ақ шығындар тұрғысынан бағалау. Еңбек ресурстарын дамыту үшін қажет;

- еңбек ресурстарын нәтижелер тұрғысынан бағалау; аумақтың еңбек ресурстары аумақтың еңбек әлеуетін іске асыру кезінде құрылған өнімнің құны арқылы бағаланады

Аумақтың еңбек ресурстарын сандық мөлшерін анықтау тұрғысынан бағалау бағыттарының бірі еңбек әлеуетін дамыту үшін талап етілетін инвестицияларды бағалау болып табылады. Осылайша, еңбек ресурстарын дамыту адами капиталға инвестицияларды талап етеді, яғни қызметкердің кәсіби деңгейін арттыруды қамтамасыз ететін, оның еңбек өнімділігінің өсуіне ықпал ететін әрекеттер жасау. Адами капиталға инвестициялау тұрғысынан шығындардың келесі түрлерін бағалау жүргізіледі:

- білім беру шығындары, яғни аумақ экономикасының кадрларға қажеттілігін қамтамасыз ету үшін жалпы, арнайы қосымша білім беру аумағының тұрғындарын алу үшін жұмсалатын шығындар;

- денсаулық сақтау шығындары. Бұл аумақ халқына тиісті медициналық қызмет көрсетуді, аурулардың алдын алуды, экологиялық және тұрғын үй ортасын жақсартуды қамтамасыз ететін шығындар, бұл өз кезегінде өнімділіктің өсуін қамтамасыз етеді және т. б.

Еңбек ресурстарының қалыптасуын сипаттайтын негізгі құрамдас бөлігі – еңбекке қабілетті жастағы еңбекке қабілетті халық (жұмыс істейтін I-II топтағы мүгедектер мен жеңілдік жағдайымен зейнетақы алатын жұмыс істемейтін азаматтарды есепке алмағанда ұлттық заңнамада еңбекке жарамды деп қабылданған жасы жеткен тұлғалар), еңбекке жарамды жастан жоғары және жасөспірім тұлғалар (еңбекке қабілетті жасқа жетпеген тұлғалар).

Еңбек әлеуеті – бұл еңбекке қабілетті халықтың санымен, оның кәсіптік білім деңгейімен және басқа да сапалы мінездемелерімен сипатталатын қазіргі уақытта бар және болашақта жобаланып отырған еліміздің, аймақтың немесе кәсіпорынның мүмкіндігі.

Еңбекке қабілетті халық – бұл еңбек үрдісіне қатысу қабілеті бар халық, I-II топтағы мүгедектер, сондай-ақ еңбекке қабілетті жастағы жұмыс істемейтін, зейнетақы алатын тұлғаларды есепке алмағанда, ерлер 16-63, әйелдер 16-60 жас болып есептеледі.

Сонымен еңбек ресурстарының негізгі бөлігі – бұл еңбекке қабілетті жастағы еңбекке қабілетті тұрғындар. Бұдан басқа, еңбек ресурстарының құрамына жұмыс істейтін жасөспірімдер (еңбекке қабілетті жасқа жетпеген тұлғалар) және еңбекке қабілетті жастан жоғары жұмыс істейтін тұлғалар кіреді.

Еңбек ресурстары – бұл халықтың жұмысқа қабілетті бөлігі. Еңбек өнімділігі – еңбек ресурстарын тиімді пайдалану көрсеткіші. Еңбек өнімділігі:

1. Бір жұмыскермен белгілі бір нақты анықталған уақытта (уақыт, күн, ай, жыл) өндірілген заттай немесе ақшалай түріндегі өнімнің санымен;

2. Өндіріске жұмсалған уақыттың санымен өлшенеді.

Сондай-ақ, еңбек ресурстары – қоғамдық пайдалы еңбекпен айналысуға қажетті білімді, ақыл-ой қабілеттілікті және физикалық дамуды иеленген халықтың бөлігі.

Еңбек ресурстары өзіне экономикалық белсенді халықты, еңбекке қабілетті жастағы оқушыларды, өндірістен қол үзіп оқитындарды және қазіргі уақытта жұмыс істемейтін және жұмыс іздемейтін (басқаша айтқанда, экономикалық енжарлы) еңбекке жарамды тұлғалар санатын енгізеді. Қазіргі кезеңде түбегейлі өзгерістер «мемлекеттің еңбек ресурстары» ұғымына ғаламдық үрдістерін енгізеді.

Экономикалық белсенді халық – жұмыссыздар мен экономикалық қызметпен белсене айналысатындардың (барлық жұмыс істеушілер) жиынтығы. Жұмыссыздардың жалпы (нақты) саны есеп айырысу жолымен анықталған.

Экономикалық белсенді емес еңбекке қабілетті жастағы халық – жұмыс істемейтін және жұмыс іздемейтін халықтың келесі санаттары: жоғары сынып оқушылары, студенттер, үй шаруашылығымен айналысатын, ауруларды күтетін тұлғалар. Еңбек ресурстарын қалыптастырудың келесі жәйті халықтың көші-қоны болып табылады. Қазіргі кезеңде елдің экономикалық өмірінде қоныс аударғандар маңызды рөл атқарады, еңбекші қоныс аударғандар, оларды еш күмәнсіз елдің қандай әлеуетті болса, сондай нақты еңбек ресурстарына жатқызуға болады. Бұдан басқа, басқа елдің еңбек ресурстарының бөлігін, ұлттық отандық компаниялардың еншілес кәсіпорындарында филиалдарында жұмыс атқаратын мемлекетіміздің ұлттық байлығын құру жолындағы, оның экономикалық өсуіне қатыса алады.

Еңбек ресурстарын басқару – еңбек ресурстарына қатысты жалпы түбегейлікті айқындауға арналған барлық билік тармақтарындағы мемлекеттік органдардың нысаналы қызметі.

Еңбек ресурстарын пайдалануға:

- еңбекке жарамды халықты жұмыспен қамту деңгейін көтеру;
- ұлттық экономиканың саласы бойынша жұмысшыларды үлестіру;
- өндірістік емес салада және материалдық салада жұмысшыларды пайдалану тиімділігіне жұмсалған қызмет түрі жатады.

Еңбек ресурстарын басқару, еңбек ресурстарын жоспарлаумен айналысады. Еңбек ресурстарын жоспарлау – еңбекке жарамды жасындағы адамдардың қажеттілігін және олардың еңбек қызметіне деген қабілеттілігін анықтайтын қызмет аясы.

Еңбек ресурстарын жоспарлау ықтималдық сипаты бар және ол:

- нақты аймақта жұмыс күшіне деген сұраныс пен ұсыныс деңгейіне;
- жұмыспен қамтылу деңгейіне;
- халықты жұмысқа тұрғызу үрдісін ұйымдастыруға және басқа да факторларға байланысты [15].

Сонымен, еңбек ресурстары – бұл халық шаруашылығында пайдаланылатын қажетті физикалық дамуы бар, жұмыс істеуге білімі және машықтық тәжірибесі бар республика халқының бөлігі. Еңбекке деген

жарамдылық көзқарасынан еңбекке қабілетті халық экономикалық тұрғыдан белсенді және белсенді емес халықтан тұрады. Белсенді халық (жұмысшы күші) – қызмет пен тауарды өндіруге жұмыс күшін қамтамасыз ететін экономикалық тұрғыдан белсенді халықты өлшеуге белгіленген жастағы халықтың бөлігі. Экономикалық тұрғыдан белсенді халықтың санын жұмыссыздар мен экономикалық қызметтің барлық түріндегі жұмыспен қамтылғандар құрайды.

Экономикалық тұрғыдан белсенді емес (әрекетсіз) халық – қарастырылатын кезең ағымында жұмыссыз және жұмыспен қамтылмаған болып табылатын экономикалық тұрғыдан белсенді халықты өлшеуге белгіленген жастағы тұлғалар.

Жұмыспен қамтылған (жұмыс істейтін) халық — өзінің жағдайына қарай жалға немесе жеке өзін-өзі жұмыспен қамтыған жұмысшылар сәйкес келетін жастағы барлық тұлғалар.

Дербес жұмыспен қамтылу – жұмыспен қамтылудың сыйақы мөлшері тауар мен қызметті өндіру және өткізуден түскен кіріске тікелей байланысты түрі, өзін-өзі жұмыспен қамтыған жұмысшылардың келесі топтары айқындалған: өзінің жеке кәсіпорнын басқаратын немесе экономика қызметінің әйтеуір бір түріндегі және өз құрамында бір немесе бірнеше жалдамалы қызметкерлері бар тәуелсіз кәсіпкерлік қызметімен айналысатын тұлғалар.

Еңбек қатынастарын басқарудың кіші жүйесі: топтық және жеке өзара қарым-қатынастарды, басшылық қарым-қатынастарды талдау және реттеу, өндірістік келіспеушіліктер мен келеңсіздіктерді басқару; әлеуметтік-психологиялық диагностика, өзара қатынастардың этикалық нормаларын сақтауды бақылау, кәсіподақпен өзара қарым-қатынастарды басқару жұмыстарын жүргізеді.

Еңбек етуді қалыпты жағдайлармен қамтамасыз етудің кіші жүйесі келесідей функцияларды орындайды: техникалық эстетиканың талаптарын орындау, еңбекті және қоршаған ортаны қорғау, психофизиология және еңбектің эргономикасының талаптарын орындау, ұйымды және жеке лауазымды тұлғаларды әскери қорғау.

Қазақстандағы еңбекке қабілетті тұрғындар саны соңғы он жылдықта төмендеп бара жатқанын статистикалық көрсеткіштерден байқауға болады. 2022 жылдың қорытындысы бойынша 15 пен 64 жас аралығындағы халықтың үлесі 62,0% құрап, бұл тәуелсіздік жылдарындағы ең төменгі көрсеткіш болды [15]. Халық саны жылдан жылға өскенімен, еңбекке қабілетті халықтың үлесі балалар мен қарттар санының өсуінен артта қалып отыр.

Өзін – өзі бақылау сұрақтары

1. Қала шаруашылық ресурстарына не жатады?
2. Ресурстарды ұтымды пайдалану дегеніміз?
3. Қала шаруашылығы үшін негізгі құралдарды атаңыз.
4. Қала экономикасын дамытуда ресурстық әлеует?

5. Негізгі құралдардың тозуы мен оның орнын толтыру қалай анықталады?

6. Қала шаруашылығындағы негізгі қорлар құрамы?

7. Қала шаруашылығындағы негізгі қорлары қалай бағаланады?

8. Коммуналдық шаруашылықтың айналым қаражатының құрылымы, оның ерекшеліктері?

9. Қала экономикасындағы еңбек ресурстарының түсінігі?

10. Қала шаруашылығында еңбекті ұйымдастырудың ерекшеліктері қандай?

11. Еңбекті ұйымдастырудың қандай формалары бар?

12. Еңбек ресурстарын пайдалану тиімділігі қалай анықталады?

1-тапсырма. Қала экономикасы ресурстарының түрлеріне жататын қызметтерді бөліп жазыңыз. Кестені толтырыңыз.

№	Экономикалық ресурстар	Құқықтық ресурстар	Еңбек ресурстары
1			
2			

2-тапсырма. Кестені толтырыңыз.

№	Еңбек ресурстары	Еңбек потенциалы	Еңбек ресурстарының балансы
1			
2			

3-тапсырма. Өз қалаңыздағы еңбекке қабілеттілер мен жұмыссыздықтың деңгейін анықтаңыз.

4-тапсырма. Орал қаласының карта-схемасын пайдалана отырып, аумақтың табиғи ресурстарын анықтап, бүгінгі таңда қандай ресурстар бюджетті толтыру үшін пайдаланылады және қандай ресурстар әлі де әлеуетті болып қала бермек. Әлеуетті ресурстарды қолдану бойынша ұсыныстар әзірлеңіз.

5-тапсырма. Есепті шығарыңыз.

Қала халқының жалпы санын және перспективалық кезең үшін оның өсуін есептеңіз. (20 жыл деп қабылдаймыз).

Бастапқы деректер: ағымдағы кезең бойынша қалада 180 мың тұрғындар тұрды. Оның ішінде қала құраушы маңызы бар кәсіпорындарда, ұйымдар мен мекемелерде жұмыспен қамтылған 65 мың адам (қала тұрғындарының жалпы санының 36,1%). Қала құраушы маңызы бар салаларды дамыту жоспарлары бойынша оларда жұмыс істейтіндер саны перспективалық кезеңнің соңына қарай 105 мыңды құрайды.

Қалалар, кенттер және ауылдық елді мекендерді жоспарлау және олардың құрылысы қала тұрғындарының қала құраушы тобына есептік (перспективалық) мерзімге жобалық санның 35% - нан асырмай қабылдау керек.

Халық санын есептеу үшін мына формула қолданылады

$$H = 100K/P$$

мұндағы,

H - болашақтағы қала халқының саны;

K - кәсіпорындарда, ұйымдарда және қала құраушы маңызы бар мекемелерде жұмыс істейтін барлық қызметкерлердің саны

P - қала тұрғындарының жалпы санындағы бұл қызметкерлердің үлесі

Перспективалы кезеңнің соңындағы халық санының өсу деңгейін анықтаңыз.

Тест тапсырмалары

1. Қала шаруашылығы экономикасының ресурстарына жатпайды:

- A) Еңбек ресурстары
- B) Ұйымдастырушылық ресурстар
- C) Құқықтық ресурстар
- D) Экономикалық ресурстар

2. Экономикалық ресурстарға жатады:

- A) Шағын және орта бизнес
- B) Халықтың еңбек әлеуеті
- C) Денсаулық сақтау
- D) Халықтың білім деңгейі

3. Қала шаруашылығы экономикасында өнеркәсіп саласы бөлінеді:

- A) Тікелей, жанама
- B) Жөндеу, қайта құру
- C) Өндірістік, өндірістік емес
- D) Жетілген, жетілмеген

4. Тұрғын үйлер, кір жуатын орындар және экономикалық-тұтынушылық сипаттағы қызмет көрсететін объектілер жатады:

- A) Өндірістік салаға
- B) Қаржылық салаға
- C) Өндірістік емес салаға
- D) Құрылыс саласына

5. Қала экономикасында негізгі құралдарды пайдалану көрсеткіштері екі топқа бөлінеді:

- A) жалпылама көрсеткіштер; жеке көрсеткіштер
- B) тікелей көрсеткіштер, жанама көрсеткіштер
- C) пассивті көрсеткіштер, активті көрсеткіштер
- D) тұрақты көрсеткіштер, айнымалы көрсеткіштер

6. Материалдық шығындарға төмендегілердің қайсысы жатпайды:

- A) еңбек шығындары
- B) әлеуметтік аударымдар
- C) шикізатқа кеткен шығындар
- D) жинақталған қор

7. Калькуляция дегеніміз:

- A) шығындар мөлшерін анықтау
- B) бизнесті жоспарлау
- C) экономикалық саясат
- D) қызметтің бір түрі

8. Қалалық инженерлік инфрақұрылымның құрамына кіреді:

- A) су құбыры-кәріз шаруашылығы;
- B) жылу және электр энергетикасы;
- C) газбен жабдықтау;
- D) жоғарыда аталғандардың барлығы

9. Қала аумағын абаттандыру саласына мыналардың қайсысы жатпайды:

- A) бақ-саябақ шаруашылығы;
- B) тұрғын үй құрылысы
- C) су айдындарын, жағажайларды, зираттарды күтіп-ұстау;
- D) су құбыры-кәріз шаруашылығы;

10. Қалалық шаруашылық ресурстары келесідей жіктеледі:

- A) Қаржылық, әлеуметтік, саяси
- B) Салалық, өндірістік
- C) Экономикалық, құқықтық, еңбек
- D) Экономикалық, әлеуметтік, саяси

11. Қала кәсіпорындарының қаржылық көрсеткіштері:

- A) шығын, пайда, рентабельділік
- B) қызметкердің этикасы мен имиджі
- C) басшы талаптары
- D) өнімнің сандары

12. Қонақ үйлер үшін кірістілік (рентабельділік) деңгейі:

- A) 50-70% құрайды
- B) 15 - 20% құрайды
- C) 30-40% құрайды
- D) 10-20% құрайды

13. Коммуналдық қызметтердің айналым активтерін қалыптастыру көздеріне мыналар жатады:

- A) пайда

- B) тұрақты міндеттемелер
- C) бюджеттен қарыз қаражаттары
- D) барлық жааптары дұрыс

14. Коммуналдық шаруашылықтағы қызметтерді өндіру мен сатудың ерекшеліктері бойынша кәсіпорындардың айналым қаражатының айналымдылығын жеделдетудің қанша бағыттары айқындалған:

- A) 3
- B) 4
- C) 2
- D) 5

15. Коммуналдық кәсіпорындардың негізгі құралдарының құрылымына әсер ететін негізгі құралдар:

- A) технология
- B) сауда
- C) товар
- D) ғимарат

16. Негізгі құралдардың жоғалған құнын өтеу үшін кәсіпорындар жасайтын аударымдар:

- A) инвестиция
- B) депозит
- C) амортизация
- D) салық

17. Қала экономикасында жұмысшылар 2 топқа жіктеледі:

- A) жұмыс істейтін персонал және қызмет көрсететін персонал
- B) үй шарашылығында отырғандар және мемлекеттік қызметтегі адамдар
- C) жеке кәсіпкерлер және жұмыссыздар
- D) ҚР азаматтығы бар жұмысшылар және шетелдік жұмысшылар

18. Тұрғын үй ұйымдарының барлық қызмет көрсетуші персоналдары келесідей топқа бөлінеді:

- A) ағымдағы жөндеу бойынша жұмысшылар және үй шаруашылықтарының аумақтарын санитарлық тазарту бойынша жұмысшылар
- B) техникалық тексеру жүргізушілер мен абаттандыру жұмысын жасайтын жұмысшылар
- C) құрылысшылар мен архитекторлар
- D) жеке кәсіпкерлер мен мемлекеттік қызметкерлер

19. Аумақтың еңбек ресурстары қандай белгілерімен сипатталады:

- A) жасы мен жынысы
- B) еңбекке белсенді немесе енжарлығы
- C) табысы мен қызметі
- D) саны мен сапасы

20. Еңбек ресурстарының сандық сипаттамаларына жатады:
- A) халықтың білім деңгейін, кәсіптік даярлығы мен біліктілігі
 - B) аумақтың еңбекке қабілетті жастағы тұрғындарының саны
 - C) халықтың табыс деңгейі, әлеуметтік жағдайы
 - D) аумақтағы халықтың жас ерекшелігі
21. Еңбек ресурстарының сапалық сипаттамаларына жатады:
- A) аумақтың еңбекке қабілетті жастағы тұрғындарының саны
 - B) халықтың табыс деңгейі, әлеуметтік жағдайы
 - C) халықтың білім деңгейі, кәсіптік даярлығы мен біліктілігі
 - D) аумақтағы халықтың жас ерекшелігі
22. Еңбек ресурстары дегеніміз:
- A) өндіріске жұмсалған уақыт
 - B) пайдалы еңбекпен айналысуға қажетті білім
 - C) халықтың жұмысқа қабілетті бөлігі
 - D) еңбекке қабілетті жасқа жетпеген тұлғалар
23. Еңбек әлеуеті дегеніміз:
- A) еңбекке қабілетті халықтың санымен, оның кәсіптік білім деңгейімен және басқа да сапалы мінездемелерімен сипатталатын аймақтың немесе кәсіпорынның мүмкіндігі
 - B) бұл экономикалық енжар, қабілетсіз жандарға көмек көрсету
 - C) халық – жұмыссыздар мен экономикалық қызметпен белсене айналысатындардың (барлық жұмыс істеушілер) жиынтығы
 - D) еңбек ресурстарына қатысты жалпы түбегейлікті айқындауға арналған барлық билік тармақтарындағы мемлекеттік органдардың нысаналы қызметі
24. Еңбек ресурстарын жоспарлау дегеніміз:
- A) еңбек ресурстарына қатысты жалпы түбегейлікті айқындауға арналған барлық билік тармақтарындағы мемлекеттік органдардың нысаналы қызметі
 - B) еңбекке жарамды жасындағы адамдардың қажеттілігін және олардың еңбек қызметіне деген қабілеттілігін анықтайтын қызмет аясы
 - C) еңбекке қабілетті халықтың санымен, оның кәсіптік білім деңгейімен және басқа да сапалы мінездемелерімен сипатталатын аймақтың немесе кәсіпорынның мүмкіндігі
 - D) бұл экономикалық енжар, қабілетсіз жандарға көмек көрсету
25. Еңбек ресурстарын жоспарлау ықтималдық сипатына тән емес:
- A) нақты аймақта жұмыс күшіне деген сұраныс пен ұсыныс деңгейіне
 - B) жұмыспен қамтылу деңгейіне
 - C) халықты жұмысқа тұрғызу үрдісін ұйымдастыру деңгейі
 - D) халықтың жалақы деңгейін анықтау

3. Қала экономикасындағы тұрғын үй және коммуналдық шаруашылық

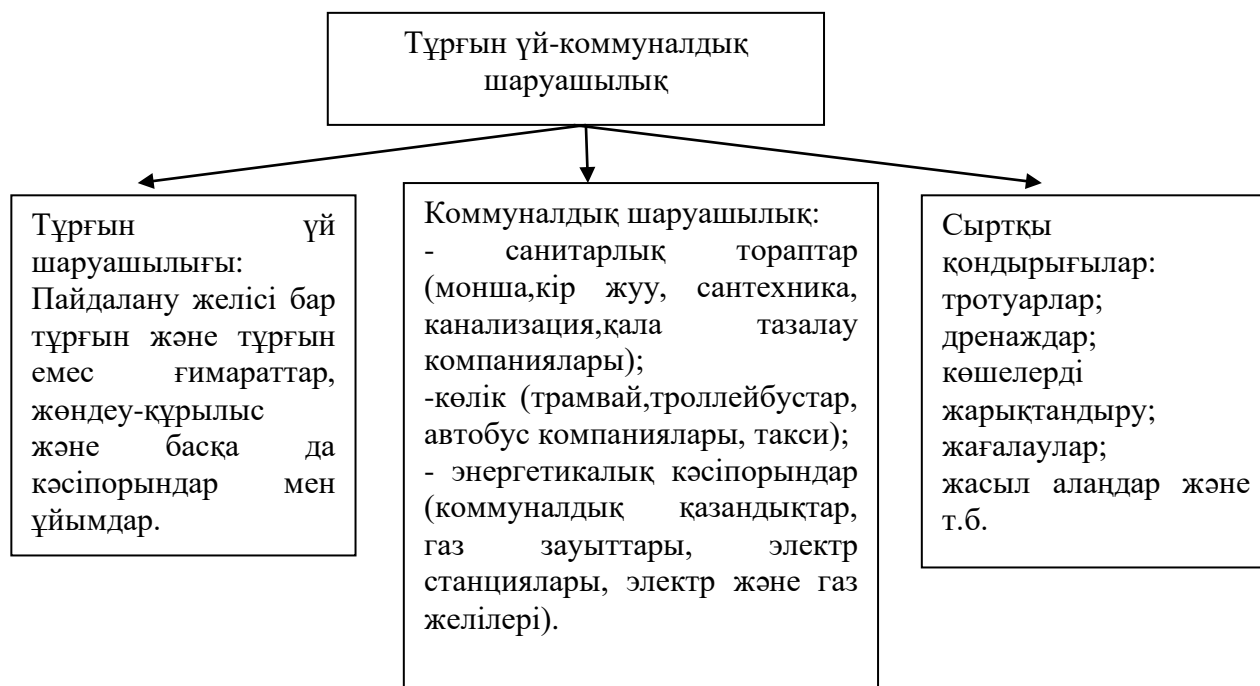
3.1 Тұрғын үй коммуналдық шаруашылық сипаттамасы (ТКШ)

Қала экономикасы жалпы қалалық жүйенің құрамдас бөлігі бола отырып, бір-бірімен тығыз байланысты және жалпы мақсатқа - халықтың әртүрлі қызметтер мен кейбір тауарларға материалдық және тұрмыстық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін біріктірілген әртүрлі салалардың күрделі кешені болып табылады. Сонымен бірге, коммуналдық қызметтерді өндіру және тұтыну, әдетте, тұтынушылардың тұратын жерінде жүзеге асырылады. Халық шаруашылығы салаларының жіктеуіші бойынша қала экономикасы өндірістік емес салаға жатады. Қала экономикасы:

- тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық;
- жергілікті маңызы бар құрылыс және құрылыс индустриясы;
- сауда, қоғамдық тамақтану, тұрмыстық қызмет көрсету;
- басқару жүйелері, қоғамдық тәртіп, байланыс және ақпарат, қаржы-несие және басқа да қалалық қажеттіліктерге қызмет көрсететін мекемелер.

Әлеуметтік саланың объектілері қалалық шаруашылыққа жатады, олар мүліктік кешендер болғандықтан, оларға техникалық қызмет көрсетуді және жөндеуді қажет етеді.

ТКШ - қала экономикасының жетекші саласы және қала экономикасының ірі саласы. Бұл қалыпты жағдайдағы халықтың өмірі мен жұмысын қамтамасыз етуге, сондай-ақ халық шаруашылығы салаларындағы кәсіпорындарды су, газ, жылу және т.б. сияқты қажетті ресурстармен қамтамасыз етуге арналған кіші жиынтықтар жиынтығы.

7 сурет – Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық құрылымы

Коммуналдық кәсіпорындардың саны орналасу санының сипаты мен тұтыну мөлшеріне байланысты. Қаланың халқы мен аумағы жағынан неғұрлым үлкен болса, коммуналдық кәсіпорындар қызмет көрсету көлемін тек абсолютті көрсеткіштермен ғана емес, сонымен бірге бір тұрғынға да ұсынуы керек. Ірі қалалар дамыған қоғамдық көлік пен жол желісін қажет етеді. Тұрғын үйлердегі қабаттар санының көбеюі лифт жүйесіне, жоғарғы қабаттарды сумен және жылумен қамтамасыз етуге, электр энергиясын тұтынудың көбеюіне және т.б. Тұрғын үй-коммуналдық кешен тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықтан тұрады.

Тұрғын үй. Тұрғын үй шаруашылығы тұрғын үй қорын, тұрғын емес ғимараттарды және қоғамдық, әлеуметтік және басқа мақсаттарға арналған үй-жайларды, сондай-ақ тұрғын үй қорын және тұрғын емес ғимараттарды пайдаланатын және оларға қызмет көрсететін кәсіпорындар мен ұйымдарды қамтиды.

Елді мекендерді инженерлік қамтамасыз ету. Инженерлік экономика - ең күрделі қалалық жүйелердің бірі. Тұрғын үйлер мен қоғамдық ғимараттарды жылумен, сумен, электрмен, газбен үздіксіз қамтамасыз ету жоғары ұйымдастырушылықты, инженерлік желілер мен құрылыстарда жөндеу, тазарту және профилактикалық жұмыстарды, авариялық қызметтердің жұмысын талап етеді. Еліміздің көптеген өңірлері үшін жыл сайын инженерлік жүйелерді қыста жұмыс істеуге дайындау маңызды мәселе болып табылады.

Сумен жабдықтау және канализация. Ауыз су, тұрмыстық және өндірістік қажеттіліктерге арналған судың сапасына белгілі талаптар бар. Егер қаладағы сумен жабдықтау жүйесі біркелкі болса, онда жеткізілетін судың сапасы сапалы болуы керек. Күндіз, кешке және түнде суды тұтынудың біркелкі еместігі. Қала кәсіпорындарының тұщы суға деген сұранысы олардың профилі мен өндірістік қуаттылықтарын ескере отырып анықталады.

Жылумен жабдықтау. Жылумен жабдықтау жүйесі екі мәселені шешеді: жылу және ыстық сумен жабдықтау. Жылу шығыны суды тұтынудан гөрі біркелкі емес, өйткені жайлар жаз бойы жылытылмайды. Жылыту маусымының ұзақтығы көбінесе климаттық жағдайларға байланысты.

Газбен жабдықтау. Жергілікті газбен жабдықтау жүйелері көптеген қалаларда жұмыс істейді. Газ магистральдық желілерден құбырлар арқылы жеткізілуі немесе сұйытылған түрде тоқсан ішіндегі газ тарату станцияларына жеткізілуі мүмкін. Шарикті газбен жабдықтау жүйесі жеке секторда жиі кездеседі.

Электр қуатымен жабдықтау Қалаларды электрмен жабдықтау, әдетте, орталықтандырылған аймақтық және өңіраралық энергия жүйелерінен жүзеге асырылады. Энергия жүйесіндегі электр көздері орналасқан жеріне қарамастан жылу, гидравликалық, атомдық және басқа электр станциялары болып табылады. Электрмен жабдықтау жүйесіне

негізгі және квартал ішіндегі электр желілері, трансформаторлық қосалқы станция, тарату пункттері және басқа да құрылымдар кіреді [16].

Жалпы қалалық коммуналдық қызметтер. Жол құрылыстары қаланың көшелері мен жолдары да күрделі инженерлік құрылымдар болып табылады. Жол желісіне көпірлер, жол өтпелері, жаяу жүргіншілер туннельдері, жыралар кіреді. Бірқатар қалаларда жабдықталған жағалау бар. Жолдарды күту және жөндеу үшін асфальт, қиыршық тас және жол төсеміне арналған басқа материалдар шығаратын арнайы зауыттар қажет. Қыста көшелер мен жолдарды қардан тазарту керек, жазда суару және жөндеу.

Қала аумағын санитарлық тазалауға көшелерді, жолдарды, ішкі өткелдерді, қыста қар тазарту, тұрмыстық қалдықтарды жинау, шығару және кәдеге жарату кіреді. Соңғы проблема әсіресе қиын, себебі оны қымбат қоқыс полигондары мен қоқысты өңдейтін зауыттар салуды көздейді.

Жаңбыр мен көктемгі су жинауға және жоюға арналғандауыл кәрізі. Бұл коллекторлардың, дауыл сорғы станциялары мен тазарту қондырғыларының күрделі жүйесі. Заманауи техникалық талаптар дауылдық суларды тұрмыстық қондырғылармен біріктіруге мүмкіндік бермейді, бірақ көптеген қалаларда «барлық қорытпа» деп аталатын кәріз жүйесі бар.

Жер асты құрылыстарын бұзудан қорғау үшін сулы-батпақты жерлерде немесе жер асты суларының деңгейі жоғары жерлерде орналасқан қалаларға инженерлік қорғау қажет. Инженерлік қорғаудың тағы бір түрі - су тасқыны кезеңінде қажет болатын өзен жағасындағы бөгеттерді қоршау. Сейсмикалық қауіптілік деңгейінің жоғарылауы бірқатар қалаларда маңызды проблема болып табылады.

Көше жарығы және шағын сәулеттік нысандар (ескерткіштер, қоршаулар, субұрқақтар, аялдамалар павильондары, дүңгіршектер және т.б.) қаланың сәулеттік келбетін қалыптастыруға және өмір сүру жайлылығын арттыруға көмектеседі. Жеке қалаларда тарихи және мәдени ескерткіштердің сақталуы ерекше рөл атқарады.

Жасыл экономика негізінен қаланың келбетін және өмір сүру жайлылығын анықтайды. Тұрғын үйлердің аумағындағы жасыл кеңістіктер денсаулықты жақсартудың маңызы зор, өйткені олар ауаны тазартады және ылғалдандырады, жел мен қаланың шуылын азайтады және адамдардың демалуына қолайлы жағдай жасайды.

Қонақ үй индустриясы. Қазақстан қалаларындағы қонақ үйлердің көпшілігі жеке болғанына қарамастан, олардың жеткілікті санын қамтамасыз ету қала үкіметінің стратегиялық міндеті болып табылады.

Монша және кір жуатын орындар. Моншалар халыққа коммуналдық қызмет көрсетудің мүліктік кешеніне жатады, әсіресе жеке меншік секторы үлкен қалалар мен ауылдарда сұранысқа ие. Бұл экономиканың қызметтеріне қажеттіліктің төмендегеніне қарамастан, оларды пайдаланатын адамдардың үлесі айтарлықтай болып қала береді. Кір жуу

қызметін негізінен балабақшалар, ауруханалар, жатақханалар, қонақ үйлер, тамақтану орындары және т.б. пайдаланады.

Ритуалдық шаруашылық қалалық зираттарды күтіп ұстауды және ритуалдық қызметтерді ұсыну бойынша қызметтердің жұмысын қамтамасыз етеді. Көптеген қалаларда салттық экономика жеке секторға жататынына қарамастан, муниципалитеттер жаппай бейіттердің жағдайын және көрсетілетін қызметтердің сапасын бақылайды.

Көлік кешені. Қала тұрғындарын, кәсіпорындар мен ұйымдарды көлік қызметтерімен қамтамасыз ету қала экономикасының күрделі міндеттерінің бірі болып табылады. Көлік қаланың жол желісіне, оның өткізу қабілетіне тиісті талап қояды. Халықтың көлікке деген сұранысы біркелкі емес (ұйықтайтын жерлер, қала орталығы, ірі кәсіпорындар орналасқан аудандар, жаппай демалу орындары және т.б.), бұл жолаушылар тасымалын ұйымдастыруды қиындатады.

Тұтынушылық нарық кешені. Сауда және қоғамдық тамақтану. Муниципалды шаруашылықтың бұл саласына тек дүкендер, базарлар, тамақтану орындары ғана емес, сонымен қатар кәсіпорындардың үлкен желісі (наубайхана, сүт өнімдері, балмұздақ шығаратын зауыттар және т.б.), көтерме қоймалар, қоймалар, тоңазытқыштар мен мұздатқыштар, буып-түю және орау кіреді, шеберханалар, мамандандырылған көлік (астық таситын көліктер, сүт таситын машиналар және т.б.) Қазақстан қалаларындағы сауда және қоғамдық тамақтану дерлік жекешелендірілді, бірақ қала билігі ірі және кішігірім сауда және қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындарының ұтымды үйлесімін сақтауға, сауда кәсіпорындарын ұтымды орналастыруға міндетті. Бұл үшін мұндай тұтқалар жер учаскелері мен тұрғын емес үй-жайларды бөлу, сондай-ақ жалдау ақысы ретінде қолданылады. Қала әкімшілігі саудадағы баға саясатына әсер ете алады, өмірлік маңызы бар тауарларға (нан, сүт және басқалары) максималды мөлшерлеме белгілейді.

Құрылыс кешені. Қала қажеттіліктері үшін құрылыссыз, бұрын салынған тұрғын және тұрғын емес ғимараттар мен құрылыстарды қайта құрумен және жөндеусіз өмір сүре алмайды. Құрылыс кешеніне тұрғын үй қорын, элеуметтік нысандарды, жолдарды және басқа да қалалық құрылыстарды салумен, қайта құрумен және жөндеумен айналысатын кәсіпорындар мен ұйымдар, жергілікті құрылыс материалдарын өндіретін кәсіпорындар (құм, қиыршық тас, кірпіш, бетон, асфальт), құрылыс құрылымдары кіреді.

Қоғамдық қауіпсіздік кешені. Қала аумағында тіршілік қауіпсіздігі: қоғамдық қауіпсіздік полициясы, жол қызметі (жол полициясы), өрттен қорғау, жедел жәрдем, азаматтық қорғаныс және төтенше жағдайлар қызметі, суда құтқару қызметі, экологиялық қызмет.

Ақпараттандыру және байланыс жүйелері. Бұл салада бұқаралық ақпарат құралдары (баспа, радио, теледидар), телефон, телеграф, почта, заманауи телекоммуникация, оның ішінде интернет бар. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары осы аймақтағы объектілерді қалада ұтымды

орналастыруға, тиісті үй-жайлардың бөлінуіне, байланыс қызметтері мен халыққа ақпараттың қол жетімділігіне қамқорлық жасауға міндетті [17].

Сонымен, жоғарыда айтылғандардың негізінде қорытынды жасау қажет: қолданыстағы өндірістің орналасуы кез-келген муниципалитеттің дамуына әсер етеді. Белгілі бір технологиялық әдіспен белгілі бір өнімді өндірудің төменгі деңгейінің шектеулері қабылданады.

3.2 Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығына нарықтық қатынастарды енгізудегі негізгі факторлар

Нарықтық жағдайда жұмыс істеу үшін қала экономикасы белгілі бір тауарлық әлеуетке ие болуы керек; қызмет тауар болуы керек. Қазіргі уақытта коммуналдық шаруашылықтың сауда, қоғамдық тамақтану және тұрмыстық қызмет көрсету салалары толық коммерциялық әлеуетке ие. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық сияқты муниципалды экономиканың саласы нарықтық қатынастарды енгізу тұрғысынан ең проблемалы болып табылады.

ТКШ-ға нарықтық қатынастардың енгізілуі бірқатар проблемалармен байланысты:

- өндірушілер мен қызметтерді тұтынушылар арасындағы ажырамас байланыс;

- қызмет үшін төлем және оны тұтыну, әдетте, уақыт пен кеңістікке сәйкес келмейді;

- сыртқы абаттандырумен байланысты ішкі секторлар, тұтастай алғанда елді мекендерге өз қызметтерін ұсынады және т.б.

Бүгінде тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығының ішкі секторларының ең толық тауарлық (нарықтық) әлеуеті монша, кір жуатын және салт-дәстүрлермен жабдықталған.

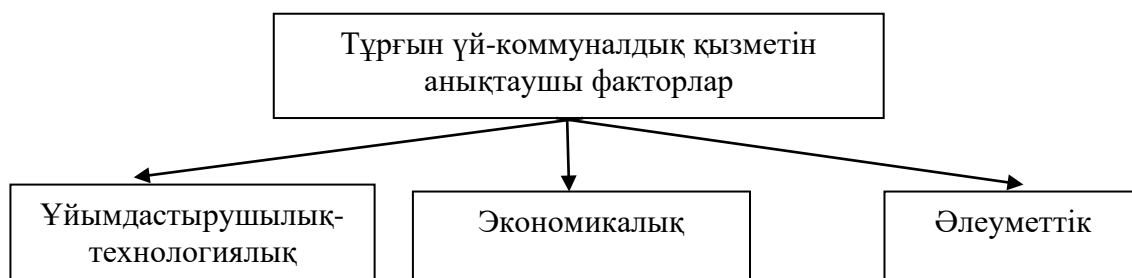
ТКШ тауарға айналуы үшін кем дегенде үш факторды ескеру қажет:

1. Ұйымдастырушылық және технологиялық - байланыс аймағының болуы, тұтынуды жеке есептеу мүмкіндігі, қарыздың алдын алу.

2. Экономикалық - тұрғын үй-коммуналдық қызметтердің олардың тарифтері деңгейінде болуы.

3. Әлеуметтік - халықтың аз қамтамасыз етілген топтарының әл-ауқатын жақсарту, яғни барлық азаматтарға табыс деңгейіне қарамастан тұрғын үй-коммуналдық қызмет көрсетілуі керек [18].

Жалпы алғанда, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық - бұл жабық, сыртқы жағынан шектеулі және тәуелді өндіріс түрі. Ол белгілі бір салада қалыптасқан қажеттіліктерге жабық; ол тиісті саладағы тиісті қызметтерге қажеттілік ауқымымен шектелген; бұл әр тиісті уақыт кезеңінде осы қажеттіліктердің мөлшері мен құрылымын қалыптастыратын факторларға байланысты (8-сурет)

8 сурет - Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықтың қызмет ету мүмкіндіктерін анықтаушы факторлар

Нарықтық жағдайда тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықтың қызмет ету мүмкіндіктерін анықтау үшін ұйымдастырушылық және технологиялық, экономикалық, әлеуметтік факторларды ескере отырып, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығын дамытудың кешенді тәсілін қолдану қажет.

Ұйымдастырушылық және технологиялық факторлар.

Табиғи монополистерге сумен жабдықтау және канализация қызметтері, коммуналдық қызметтер және қалалық электр көлігі кіреді. Бұл жүйелердің барлығы өмірді қолдайды. Олар «резервтік» жүктемелер кезінде (мысалы, қатты аяз, апаттар кезінде) маңызды резервтік қуаттарды қосуды талап етеді. Нарықтық жағдайда резервтік қуаттарды құруға қосымша инвестициялар тиімсіз, өйткені олар өтемейді.

Сонымен қатар, монополиялық бірлестіктердің құрамына кіретін коммуналдық кәсіпорындар біртұтас технологиялық тізбекпен байланысады. Тек барлық құрылымдық бөлімшелердің бірлескен жұмысы тұрғындардың және басқа тұтынушылардың осы шаруашылықтардың өнімдері мен қызметтеріне деген барлық қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз етеді.

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықтың басқа секторларында монополия тек қолданыстағы басқару жүйесіне байланысты. Оларға тұрғын үй, жөндеу және құрылыс, монша және кір жуу, бақ пен саябақ ғимараттары, көшелерді тазарту, қоқыстарды жинау және жою, жол және көпір құрылыстары мен абаттандыру кіреді.

Басқа салалардағы бәсекелестіктің дамуы аясында тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саласы коммуналдық қызметтердің ерекше құзыретінде қалады. Тапсырыс беруші мен мердігер бір тұлға ретінде әрекет етеді. Муниципалитет азаматтарға қандай қызметтер, қандай көлемде және қандай бағамен көрсетілетінін анықтайды, ал аумақтық муниципалды қызметтер муниципалды органдарға тікелей есеп беріп, бұл жұмысты жүзеге асырады.

Монополиялық ортада жүйенің тиімділігі мен көрсетілетін қызметтердің сапасы мәселесі өткір тұр. Қазіргі уақытта бұл көрсеткіштер таза әкімшілік сипаттағы шаралармен расталады. Тұтынушы ТКШ қызметіне тікелей әсер ете алмайды, жеткізушіні «жазалай» алмайды және бәсекелеске бара алмайды.

Қызмет көрсету сапасы жоғары деңгейде болуы үшін резервтік қуаттылықтар қажет етілмейтін және кәсіпорындары үздіксіз технологиялық тізбекпен байланыстырылмаған тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саласында халыққа қызмет көрсету бойынша коммуналдық қызметтердің монополиясын жою қажет. Тұтынушыларға таңдау жасайтын бәсекелес кәсіпорындар мен қызметтерді құру және дамыту қажет.

Бәсекелестік ұғымы нарықтық қатынастардың мәнін білдіретін негізгі ұғым. Өндірушілер мен тұтынушылардың саны мен сапасының арақатынасына байланысты бәсекеге қабілетті құрылымдардың келесі түрлері бөлінеді:

- жетілген бәсекелестік;
- жетілмеген бәсекелестік (олигополия, монополия, монополия);
- бәсекеге қабілетсіз құрылым.

Қазіргі уақытта тұрғын үй, сумен жабдықтау және канализация, энергиямен жабдықтау, қалалық электр көлігі және т.б. салаларда жетілмеген бәсекелестік (табиғи монополия) бар. Сыртқы абаттандыру секторларында бәсекелестік жоқ. Қала секторларының ешқайсысында мінсіз бәсекелестік жоқ.

ТКШ нарығында бәсекелес ортаны құру коммуналдық кәсіпорындарды жекешелендіру және акционерлік ету арқылы да, сәйкес қызметтерді ұсынатын жеке фирмаларды тарту арқылы да мүмкін.

Бәсекелестік нарықтық механизмнің негізгі элементіретінде тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саласында өнімді немесе қызметтерді сатуда жоқ. Тапсырыс беруші (меншік иесі) мен мердігер арасындағы өзара әрекеттестіктің келісім-шарттық нысандарына ауысқан кезде бәсекелестік келісім (келісім-шарт) жасасқан кезде, тендерді өткізу немесе аукцион өткізу кезінде туындайды.

Қалалық және жеке фирмалар келісім шарт бойынша қызмет көрсете алады. Сонымен бірге, қызмет көрсету сапасына келісім шарттық міндеттемелерді бақылау жүйесін құру маңызды.

Экономикалық факторлар.

Нарықтық қатынастардың «шекарасын» қайда орнату керек деген сұраққа жауап қажет. Дәстүр бойынша, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы саладан басқа критерийлерді басшылыққа алды. Өндіріс саласына тән экономикалық тиімділік көрсеткіштері, мысалы, пайда, рентабельділік, капитал өнімділігі және т.б. тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық объектілері мен ұйымдары үшін жиі жарамсыз болып шықты.

Бірінші кезекте сапа, жайлылық, халыққа қызмет көрсету сенімділігі критерийлері алға қойылды, экономикалық көрсеткіштерге зиян келтіруге басымдық берілді.

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы адамның алғашқы өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған және бұл «нарықтық» талап емес.

Әлеуметтік факторлар.

Осы факторлар тобын қарастыра отырып, біз өмірді қамтамасыз ету жүйелері қалалық жүйеде ерекшеленетіндігімен бастаймыз, олардың құрамына халықтың басым қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ететін жұмыс істейтін салалар мен қызмет түрлері кіреді.

Өмірді қолдау жүйесінің деңгейлері:

- егер бұл объектілер бұзылса, төтенше жағдайлар туындаса бірде-бір қала онсыз жасай алмайтын қызмет түрлері (электр, жылу, газбен жабдықтау, сумен жабдықтау, канализация, жолаушылар көлігі, жедел жәрдем, санитарлық-эпидемиологиялық станциялар).

- тұрғындар күнделікті немесе қысқа уақыт аралығында қызметтерін пайдаланатын ұйымдар, кәсіпорындар (нанмен қамтамасыз ету, радио қызметтері, қоқыс жинау, телефон желісі қызметтері және т.б.).

Нәтижесінде тұрғындар қажеттілікке қарай қолданылатын барлық қызмет түрлері (монша және кір жуатын орындардың қызметтері, тамақтану және т.б.).

Өмірді қолдау жүйелерінің бірінші деңгейімен байланысты кез-келген қызметтердің жұмысын тоқтату төтенше жағдайға әкелуі мүмкін болғандықтан, мұнда нарыққа араласу шектелуі мүмкін.

Өмірді қолдаудың екінші және үшінші деңгейлері ретінде жіктелген қызметке нарыққа оңай бейімделуге болады.

3.3 Тұрғын үйді ұйымдастыру және жоспарлау көрсеткіштерін есептеу

Тұрғын үй ең маңызды әлеуметтік рөлді орындайды: ол адамдарды сыртқы қолайсыз атмосфералық әсерлерден қорғайды, отбасының дамуына, балаларды тәрбиелеуге, денсаулықты нығайтуға жағдай жасайды, мемлекеттік қызметтер мен заманауи тұрмыстық техника мен құрылғыларды пайдалануға мүмкіндік береді және т.б. Сонымен бірге тұрғын үй әлеуметтік функцияларды орындай отырып, елдің өндіргіш күштерін дамытуда шешуші рөл атқарады.

Қалалардың тұрғын үй шаруашылығы тұрғын үй қорынан, жөндеу-құрылыс, жабдықтау, көлік және тұрғын үйге қызмет көрсететін басқа ұйымдардан тұрады. Тұрғын үй қорының жағдайын бағалау үшін әр түрлі көрсеткіштер қолданылады:

- ғимараттар саны;
- тұрғын үйдің пайдалы алаңының мөлшері;
- тұрғын үй алаңының мөлшері;
- тұрғын үйлердің қабаттарының саны;
- тұрғын үй қорын жақсарту.

Тұрғын үй секторында едәуір негізгі қорлар бар: ғимараттар, құрылыстар, тауарлық-материалдық құндылықтар және т.с.с. тұрғын үй секторының барлық негізгі қорлары құнының 90% -дан астамын тұрғын үйлердің үлесі құрайды. Тұрғын үй қорын көбейту бюджеттің, кәсіпорындардың, ұйымдардың, тұрғындардың қаражаты есебінен ұзақ мерзімді банктік несиелерді тарта отырып жүзеге асырылады.

Тұрғын үй қорын қалпына келтіру үшін ағымдағы және күрделі жөндеу жұмыстары жүргізілуде. Қазіргі кезде күрделі жөндеуді қаржыландыру көзі - айналым қаражатын ұлғайтуға және бюджеттен бөлінетін қаражатқа экономикада қалған қаражатты қоспағанда, жалға беруден түсетін кіріс, тұрғын үй қорын пайдалану құнынан артық кірістер.

Экономикалық қызметті жүзеге асыруға арналған тұрғын үй және пайдалану ұйымдарының айналым қаражаттары екі түрде жіктеледі: стандартталған және стандартталмаған (3 кесте).

3 кесте - Тұрғын үй және пайдалану ұйымдарының айналым қаражаттары жіктелуі

Стандартталған	Стандартталмаған
ағымдағы жөндеуге және техникалық қызмет көрсетуге арналған материалдар, кейінге қалдырылған шығындар, жалға алушылармен есеп айырысу	кассадағы және есеп айырысу шотындағы ақша қаражаттары, есеп айырысудағы қаражат

Айналым капиталын қалыптастыру көздеріне мыналар жатады: меншікті қаражат, тұрақты міндеттемелер, бюджеттен бөлінетін қаражат, банктік қысқа мерзімді несиелер.

Елдің тұрғын үй кешенінің негізгі проблемалары:

1. Қолданыстағы тұрғын үйлердің қартаюы.
2. Жаңа құрылыс ауқымының күрт төмендеуі.

Айта кету керек, тұрғын үй құрылысының құрылымында жеке меншік ұйымдары тапсырған тұрғын үй үлесін арттыру процесі жалғасуда, ал мемлекеттік құрылыс үлесі төмендеуде. Сонымен бірге тұрғын үй жағдайын жақсартудың қолда бар мүмкіндіктері толық пайдаланылмайды. Аяқталмаған тұрғын үйлер көп. Экономикалық реформа жылдарында тұрғын үй қорының құрылымы айтарлықтай өзгерді. Азаматтар мен заңды тұлғаларға тиесілі тұрғын үйдің үлесі едәуір өсті. Алайда, қолданыстағы қордағы пәтерлерге меншік формасының өзгеруі тұрғын үй мәселесін шешпейді, тек тұрғындардың әр түрлі топтары арасында тұрғын үйді халықтың табысы жоғары тобының пайдасына қайта бөлуге ықпал етеді.

Тұрғын үй ұйымының жоспарланған көрсеткіштерін есептеу әдістемесіге келсек. Тұрғын үй ұйымдарының экономикалық қызметін анықтайтын негізгі көрсеткіштер:

- тұрғын үй қорының пайдаланылатын жалпы ауданы (шаршы метр);
- тұрғын емес үй-жайлардың орташа пайдаланылатын ауданы (шаршы метр);
- мердігерлік жұмыстарды орындауға арналған келісімшартқа сәйкес тұрғын үй қорын күтіп-ұстау және жөндеу бойынша жұмыс көлемі немесе ол болмаған жағдайда техникалық пайдалану ережелері [19].

Бұл көрсеткіштер тұрғын үй ұйымдарының негізгі қызмет түрі бойынша шығындарын алдынала анықтайды. Тұрғын үй қорының орташа пайдаланылатын жалпы ауданы дегеніміз - тұрғын үйлер мен басқа ғимараттардағы тұрғын үй-жайлардың жалпы ауданының орташа жылдық мөлшері. Тұрғын емес үй-жайлардың ауданы деп оларда орналасқан қосалқы үй-жайлардың (вестибюльдер, дәліздер, баспалдақтар және т.б.) ауданын қосқанда бөлшек, қойма, кеңсе, өндірістік және мәдени-тұрмыстық үй-жайлардың ауданы түсініледі.

Тұрғын үй қорының орташа пайдаланылатын жалпы ауданы мына формула бойынша анықталады:

$$S_{\Gamma} = \frac{1}{2} S_1 + S_2 + \dots + S_{12} + \frac{1}{2} S_{13}$$

мұндағы, S_{Γ} - жылдық орташа пайдаланудың қысқартылған жалпы ауданы (тұрғын үй және тұрғын емес үй-жайлар);

S_1, S_2, \dots, S_{12} - сәйкесінше жылдың әр айының басында тұрғын үйдің қысқартылған жалпы ауданы (тұрғын емес үй-жайлардың ауданы) пайдаланылды;

S_{13} - есепті жылдан кейінгі жылдың 1 қаңтарына тұрғын үйдің қысқартылған жалпы ауданы (тұрғын емес үй-жайлардың ауданы) пайдаланылды [18].

Тұрғын үйдің орташа пайдаланылатын қысқартылған жалпы ауданы - бұл пәтерлердің жалпы ауданы, яғни пәтерлердің, асүйлердің, ванна бөлмелерінің, дәретхана бөлмелерінің, тұрғын емес және басқа қосалқы бөлмелердің ауданы, сондай-ақ лоджиялар, балкондар мен террасалар ауданы, олар келесі коэффициенттермен ескеріледі:

лоджиялар үшін - 0,5;

балкондар үшін - 0,3;

әдеттегі қашықтықтағы балкондар үшін - 0,25;

веранда мен салқындатқыш бөлмелер үшін - 1,0.

Шығындарды есептеу тұрғын үй қорын күтіп ұстауға және жөндеуге есептеледі. Оған келесі баптар кіреді:

1. Тұрғын үйлердің құрылымдық элементтерін жөндеу - барлығы, оның ішінде:

- тұрғын үйлердің құрылымдық элементтерін жөндейтін жұмысшыларға еңбекақы төлеу;

- әлеуметтік қажеттіліктерге аударымдар;

- материалдар;

- тұрғын үйлердің құрылымдық элементтерін жөндеуге арналған басқа тікелей шығындар.

2. Жалпы ішкі инженерлік жабдықты жөндеу және техникалық қызмет көрсету, оның ішінде:

- жабық жабдықты жөндеу және техникалық қызмет көрсетуді орындайтын жұмысшыларға еңбекақы төлеу;

- әлеуметтік қажеттіліктерге аударымдар;

- материалдар;

- ішкі инженерлік жабдықты жөндеуге және техникалық қызмет көрсетуге арналған басқа тікелей шығындар.

3. Тұрғын үйлердің және оның жанындағы аумақтың санитарлық жағдайын жақсарту және қамтамасыз ету, соның ішінде:

- абаттандыру және күтумен айналысатын жұмысшыларға еңбекақы төлеу;

- әлеуметтік қажеттіліктерге аударымдар;

- материалдар;

- үшінші тарап компаниясының қызметтері;

- тұрғын үйлердің және оған іргелес аумақтың санитарлық жағдайын қамтамасыз етуге арналған басқа шығыстар.

4. Жөндеу қоры (тұрғын үйді күрделі жөндеу).

5. Басқа тікелей шығындар, оның ішінде:

- «Тапсырыс беруші» қызметінің (басқарушы компания) жұмысы үшін төлем;

- мүлікті сақтандыру бойынша аударымдар;

- басқа шығыстар.

6. Жалпы пайдалану шығындары.

7. Операциялық емес шығыстар (жарнама шығындары, көрмелерге қатысу және т.б.).

8. Толық өзіндік құны бойынша жалпы шығындар.

Бөлек, өзіндік құнын есептеу кезінде тұрғын үйдің жалпы алаңының 1 м²-ін ұстауға және жөндеуге және тұрғын емес үй-жайдың 1 м²-ін ұстауға және жөндеуге шығындар келтірілген.

Тұрғын емес үй-жайларды күтіп ұстау және жөндеу құны келесі

$$C_{нж} = \frac{C_{общ} - P}{S_{жс} + S_{нжс}} * S_{нжс},$$

формула бойынша анықталады:

мұндағы, $C_{нж}$ - жалпы алаңның 1м²-іне тұрғын емес үй-жайлардың аумағын ұстауға және жөндеуге шығындар;

$C_{общ}$ -тұрғын үйлерді күтіп-ұстауға және жөндеуге толық шығындар;

P – тұрғын емес ауданды күтіп ұстауға байланысты тұрғын үй қорын күтіп ұстауға арналған шығыстар;

$S_{ж}$ - орташа пайдаланылатын жалпы алаң;

$S_{нжс}$ - тұрғын емес үй-жайлардың орташа пайдаланылатын ауданы.

Тұрғын үйдің жалпы алаңын ұстауға және жөндеуге арналған шығындар тұрғын үйлерді ұстауға және жөндеуге жалпы шығындар мен тұрғын емес үй-жайларды ұстауға және жөндеуге кететін шығындар арасындағы айырма ретінде анықталады, яғни

$$C_{жс} = \frac{C_{общ} - C_{нжс} * S_{нжс}}{S_{жс}},$$

мұндағы, $C_{жс}$ - тұрғын үйдің жалпы алаңының 1 м²-ге шаққандағы тұрғын үйдің жалпы алаңын ұстауға және жөндеуге шығындар [18].

Тұрғын үй қорының құнын есептеу екі бөлімнен тұрады:

- табиғи көрсеткіштер;
- тұрғын үй қорын күтіп ұстауға және жөндеуге жалпы шығындар.

Шығындар сметасында көрсетілген негізгі табиғи көрсеткіштер:

Пайдаланылатын орташа тұрғын ауданы – пәтерлердің жалпы ауданы, оған қонақ бөлмелері, ас үйлер, ванна бөлмелері, дәретханалар және басқа да пәтерлердің қосалқы бөлмелері кіреді. Лоджиялар, балкондар, террасалар аймағы.

Тұрғын емес үй-жайлардың орташа пайдаланылатын ауданы - сауда, қойма, кеңсе, мәдени және тұрмыстық үй-жайлардың аумағы, оның ішінде осы үй-жайларда орналасқан көмекші алаңдар (фойе, дәліздер, баспалдақтар және т.б.).

Пайдаланылатын аумақты жылдық және тоқсандық бөлуді ажыратыңыз.

Тұрғын үй қорын күтіп ұстау мен жөндеудің жалпы шығындарына мыналар кіреді:

- 1) тұрғын үйлердің құрылымдық элементтерін жөндеу;
- 2) ішкі инженерлік жабдықты жөндеу және техникалық қызмет көрсету;
- 3) тұрғын үйлердің және оған іргелес аумақтың санитарлық жағдайын жақсарту және қамтамасыз ету;
- 4) жөндеу қоры (тұрғын үйді күрделі жөндеу);
- 5) басқа тікелей шығындар;
- 6) жалпы пайдалану шығындары;
- 7) өндірістік емес шығыстар;
- 8) толық шығындар бойынша жалпы шығындар;
- 9) 1 шаршы метрге тұрғын үйдің жалпы алаңын ұстауға және жөндеуге шығындар;
- 10) 1 шаршы метрге тұрғын емес ауданды күтіп ұстау және жөндеу құны.

Тұрғын үйді ұстау және жөндеу шығындарын анықтау үшін тұрғын үй бөлімі (мердігер) мен тапсырыс берушінің функцияларын орындайтын қызмет арасында жасалған келісімге сәйкес тұтынушыларға көрсетілетін жұмыстар мен қызметтердің тізбесі негіз болып табылады.

Тұрғын үй бөлім қызметінің соңғы қаржылық нәтижесі кірістер мен шығыстар арасындағы айырмашылық ретінде анықталатын пайда немесе зиян болып табылады.

Кіріс жалға беруден, тұрғын емес үй-жайларды жалға беруден, үй ішілік желілерді ұстауға кеткен шығындардың орнын толтыру үшін коммуналдық қызметтерден алынған қаражаттан, коммуналдық қызметтер үшін мақсатты төлемдерден және басқа кірістерден тұрады.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары

1. ТКШ-ға нарықтық қатынастардың енгізудегі проблемаларды атаңыз
2. ТКШ-тың қажеттілігін қанағаттандыратын факторлар

3. Нарықтық жағдайда тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықтың қызмет ету мүмкіндіктерін анықтаңыз.
4. Қаланың әлеуметтік-экономикалық жағдайына тұрғын үй нарығының әсері?
5. Тұрғын үй нарығы мен оның құрлымының спецификалық белгілері?
6. Тұрғын үй құрылысын жоспарлау?
7. Тұрғын үй кешеніндегі негізгі проблемалар?
8. Тұрғын үй қорының көрсеткіштері
9. Тұрғын үй ұйымының жоспарланған көрсеткіштерін есептеу әдістемесі

1-тапсырма. Қаладағы тұрғын үй кешендерінің күшті және әлсіз тұстарын кестеде анықтап, толтырыңыз.

	Тұрғын үй кешендерінің күшті тұстары	Тұрғын үй кешендерінің әлсіз (проблемалары) тұстары

2-тапсырма. Жағдайттарды орындаңыз.

1-кейс. N. коммерциялық алуан түрлілігімен қатар шаштараздар сол қызмет саласында қызмет көрсететін бірнеше муниципалды ұйымдар бар. Соңғы (муниципалды ұйымдар) өмір сүруге құқылы ма? Олардың болашақ тағдыры қандай? Жауабыңызды негіздеңіз.

2-кейс. Қала аумағындағы қоқыстарды шығару мен жинауды қамтамасыз ету міндетіне кіретін N муниципалды кәсіпорны жабдықтың тозуына байланысты өзінің тікелей міндеттерін 3 апта ішінде орындай алмайды (сатып алынған жабдықты орнатқанға дейін). Осыған байланысты муниципалды кәсіпорын N «тазалық» фирмасымен қысқа мерзімді келісімге қол қою туралы шешім қабылдады (3 аптаға), өз міндеттерін коммерциялық кәсіпорынға тапсырып, олардың қызметтеріне ақы төледі. Сіз қалай ойлайсыз, қазіргі жағдайда муниципалды кәсіпорын дұрыс әрекет еттіме?

3-тапсырма. Есепті шығарыңыз.

Жаңа есепті жылға кірістер (трансферттердің түсімдерін есепке алмағанда) 4 016,4 млрд теңге сомасында болжамданады, ол ағымдағы жылдың деңгейінен 427,1 млрд. теңгеге жоғары. Ағымдағы жылдың кірістерін есептеңіз.

Тест тапсырмалары

1. Тұрғын үй секторының барлық негізгі қорлары құнының қанша пайызын тұрғын үйлер үлесі құрайды:
А) 50 % -ға жуық

- B) 70% -дан астамын
- C) 90% -дан астамын
- D) 80% -ға жуық

2. Тұрғын үйдің орташа пайдаланылатын жалпы ауданына кіреді.

- A) пәтерлердің жалпы ауданы
- B) тұратын халық саны
- C) ортақ дәліз көлемі
- D) баспалдақ саны мен қабаттар саны

3. Тұрғын емес үй-жайлардың орташа пайдаланылатын ауданына кіреді:

- A) сауда, қойма, кеңсе, мәдени және тұрмыстық үй-жайлардың аумағы
- B) пәтердегі бөлме, ас үй, балкон, ванна ауданы
- C) пәтердің жалпы ауданы
- D) жатын бөлме ауданы

4. Тұрғын үй ұйымдарының экономикалық қызметін анықтайтын негізгі көрсеткіштер:

- A) км. сағат
- B) шаршы метр
- C) куб метр
- D) шаршы км

5. Тұрғын үй қорының жағдайын бағалау үшін қандай көрсеткіштер қолданылады

- A) ғимараттар саны
- B) тұрғын үйдің пайдалы алаңының мөлшері
- C) тұрғын үйлердің қабаттарының саны
- D) тұрғын үйдегі адамдар саны

6. Елдің тұрғын үй кешенінің негізгі проблемалары:

- A) Қолданыстағы тұрғын үйлердің қартаюы
- B) Жаңа үйлерге халықтың қол жетімсіздігі
- C) Құрылысшылар санының жетіспеушілігі
- D) Жаңа үйлердің көп салынуы

7. Тұрғын үй қорының құнын есептеу бөлімне кірмеді:

- A) табиғи көрсеткіштер
- B) тұрғын үй қорын күтіп ұстауға шығындар
- C) тұрғын үйде тұратын халықтың табысы
- D) жөндеуге жалпы шығындар

8. Тұрғын үй қорының орташа пайдаланылатын жалпы ауданы дегеніміз:

- A) тұрғын үйлер мен басқа ғимараттардағы тұрғын үй-жайлардың жалпы ауданының орташа жылдық мөлшері

- B) тұрғын үй асүйінде техникалық ережелері
- C) үй-жайларда орналасқан көмекші алаңдар
- D) тұрғын үй ұйымының жоспарланған көрсеткіштері

9. Тұрғын емес үй-жайлардың ауданында орналасқан қосалқы үй-жайларға есептеледі:

- A) балкондар
- B) ас бөлмелер
- C) қоймалар
- D) жуыну бөлмесі

10. Экономикалық қызметті жүзеге асыруға арналған тұрғын үй және пайдалану ұйымдарының келесі айналым қаражаттары бар:

- A) тікелей және жанама
- B) стандартталмаған және стандартталған
- C) жүйелі және жүйесіз
- D) жеке және бюджеттік

11. Тұрғын үй және пайдалану ұйымдарының стандартталған айналым қаражаттарына:

- A) кассадағы және есеп айырысу шотындағы ақша қаражаттары
- B) кәсіпкерлердің демеушілігінен жинақталған қаражаттар
- C) қайырымдылық қорындағы қаражаттар
- D) ағымдағы жөндеуге және техникалық қызмет көрсетуге арналған материалдар, кейінге қалдырылған шығындар, жалға алушылармен есеп айырысу қаражаты

12. Тұрғын үй және пайдалану ұйымдарының стандартталмаған айналым қаражаттарына:

- A) кассадағы және есеп айырысу шотындағы ақша қаражаттары
- B) депозитке жинаған тұрғындардың жинақтары
- C) банктік қысқа мерзімді несиелер
- D) бюджеттен бөлінетін қаражат

13. Айналым капиталын қалыптастыру көздеріне жатпайды:

- A) бюджеттен бөлінетін қаражат
- B) банктік қысқа мерзімді несиелер
- C) кәсіпкердің пайдасы
- D) меншікті қаражат

14. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саласына қандай қызмет салалары кіреді:

- A) ғимараттарды күрделі және ағымдағы жөндеу
- B) сумен, жылумен, электрмен жабдықтау
- C) аббатандыру, қалдықтары шығару және тазалау

D) барлық жауаптары дұрыс

15. Коммуналдық қызметтерді ұсынуда есепке алу аспабы дегеніміз:

- A) коммуналдық көрсетілетін қызметтерді жеке және үй бойынша ортақ тұтынуды коммерциялық есепке алуға арналған, Қазақстан Республикасының заңнамасында айқындалатын тәртіппен қолдануға рұқсат етілген техникалық құрылғы;
- B) тұтынушыларға сату жөніндегі қызмет
- C) қатты нысандағы коммуналдық қалдықтар
- D) қалдықтарды таситын транспорт, техникалар

16. Тұрмыстық және коммуналдық тұрмыстық тұтынушыларын пайдаланатын қызметінің қауіпсіз жұмысына қойылатын талаптарды бақылауды жүзеге асырушылар:

- A) ересек адамдар
- B) жергілікті атқарушы орган
- C) тұрғындар
- D) кәсіпкерлер

17. Коммуналдық қызметтерді ұсынуда «жеткізуші» дегеніміз кім:

- A) меншік нысанына қарамастан, бекітілген шартқа сәйкес тұтынушыларға коммуналдық қызметтер көрсететін заңды немесе жеке тұлға
- B) меншік нысанына қатысты қызметтерді ақылы жеткізуші адам
- C) коммуналдық төлемдер үшін төлемақыны есептеуші маман
- D) коммуналдық қызметтерге техникалық жөндеу жұмыстарын жүргізуші қызметкер

18. Кондоминиум объектісі дегеніміз:

- A) тұрғын үйлерге тиесілі жеке мүліктік кешендер
- B) қоғамдық демалыс орындары, аялдамалар
- C) ортақ мүліктен тұратын біртұтас мүліктік кешен
- D) сервистік қызметтерді ортақ қолдану

19. Кондоминиум объектісінің ортақ мүлкіне жатады:

- A) лифт, баспалдақтар, пошта жәшігі, дәліздер
- B) ас үй, хол, жатын бөлмелер
- C) аялдамалар, саяжайлар, терминалдар
- D) газ, жылу, жарық көздері

20. Республикада сумен жабдықталған тұрғын үй қорының жалпы ауданының үлес салмағы (2023ж. бойынша):

- A) 74%
- B) 86%
- C) 90%
- D) 98%

21. Республикада су құбыры желілерінің жалпы ұзындығы(2022ж. бойынша):

- A) 12,3 мың км
- B) 97,6 мың км
- C) 85,3 мың км
- D) 90,5 мың км

22. 2023-2029 ж.арналған тұжырымдамаға сәйкес Республика бойынша 89 қаланың ішінен қанша қалаға кәріз-тазарту құрылыстарын (КТҚ) салу, жаңарту қажет:

- A) 68
- B) 50
- C) 65
- D) 70

23. Республикада газ желілері бойынша қолжетімсіз болып отырған облыстар:

- A) Батыс Қазастан, Ақтөбе облыстары
- B) Қызылорда, Алматы облыстары
- C) Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан облыстары
- D) Атырау, Маңғыстау облыстары

24. Республика бойынша тұрғын үйді пайдалануға беру бір тұрғынға шаққандағы көрсеткіші қаншаны құрайды (2023ж):

- A) 0,78 ш.метр
- B) 0,26 ш.метр
- C) 0,50ш.метр
- D) 0,75 ш.метр

25. Республикада қалалық тұрғын үй қорында есепте тұрған үйдің жалпы ауданы қаншаны құрайды (2023 ж. бойынша):

- A) 145.2 млн.ш.метр немесе 1,9 млн.тұрғын үй
- B) 263,9 млн.ш.метр немесе 3,9 млн.тұрғын үй
- C) 141,2 млн.ш.метр немесе 1,8 млн.тұрғын үй
- D) 265,4 млн.ш.метр немесе 3,7 млн.тұрғын үй

4. Қалалық кәсіпорындар қызметін пайдалану және оларға баға тағайындау

4.1 Қалалық кәсіпорындардағы жоспарлау мен өндірістік қуатты пайдаланудың ерекшеліктері

Қалалық кәсіпорындардың жұмысын жоспарлау жалпы принциптер мен жоспарлау әдістемесі негізінде жүзеге асырылады.

Жоспарлау жүзеге асырылады:

- тапсырыс берушімен немесе тапсырыс берушінің өкілімен тікелей келісімшарт негізінде;

- компанияның өз ресурстарын күте отырып;

- тиісті заңнамалық және нормативтік актілер мен қолдау көрсетілетін және экономикалық тұтқалардың көмегімен ынталандырылатын экономикалық процестерді динамикалық өзін-өзі реттеу негізінде (салықтық жеңілдіктер, депозиттер мен несиелер бойынша пайыздар, айырбас бағамы, амортизация нормалары);

- өндіріс көлемін, қызметтерді сату мен бағаны анықтауда маркетингті қолдану [20].

Қала кәсіпорындарын жоспарлау әдістемесінде нормалар мен стандарттар жүйесі қолданылады.

Норма деп белгіленген сападағы өнім (қызмет) бірлігін жасауға ресурстарды абсолютті тұтынудың шекті рұқсат етілген мәні түсініледі.

Стандарт дегеніміз – еңбек құралдарын, еңбек объектілерін пайдалану дәрежесін, олардың аудан, салмақ, көлем бірлігіне жұмсалуын сипаттайтын салыстырмалы шама.

Нормалар мен стандарттар келесі топтарда жасалады:

1. Адам еңбегіне жұмсалатын шығындардың мөлшерлемелері (өндіріс бірлігіне жұмыс уақытының шығындарының нормативтері, қызмет көрсетулер, уақыт бірлігіндегі өнім шығару нормалары, қызмет көрсету ставкалары, жұмысшылар санының нормативтері).

2. Материалдық шығындардың ставкалары (шикізатты, материалдарды, отынды, энергияны және т.б. тұтынудың нақты нормалары)

3. Еңбек құралдарын пайдалану стандарттары (өндірістік қуаттылықты пайдалану коэффициенті, орнатылған жабдықтың үлесі және т.б.)

4. Өндірістік процесті ұйымдастырудың стандарттары (өндірістік циклдің ұзақтығы, аяқталмаған өндіріс көлемі, шикізат, материалдар, отын қорлары және т.б.)

5. Өндірістік қуаттылықты дамыту стандарттары.

Жоспарлау кезінде қала экономикасының келесі ерекшеліктерін ескеру қажет:

1. Муниципалдық шаруашылықтың өнімдері (қызметтері) жергілікті сипатқа ие және елді мекендердің демографиялық процестерімен, аумақтарының көлемімен, қолданыстағы қала жоспарлауының рельефімен және климаттық ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Өнімдер мен

қызметтердің жоспарланған көлемі қала тұрғындарының саны мен бір адамға қызметтерді тұтыну нормалары негізінде анықталады. Басқа факторлардың әсері арнайы коэффициенттерді қолдану арқылы ескеріледі.

2. Жоспарлау кезінде тұрғын үй қорының мөлшері мен коммуналдық кәсіпорындардың өндірістік қуаты арасындағы пропорциялар, сондай-ақ жөндеу базасының тиісті дамуы сақталуы керек.

3. Жоспарлау кезінде өнімнің біркелкілігі табиғи көрсеткіштерді пайдалануға мүмкіндік береді.

4. Уақыт пен кеңістіктегі өнімдерді өндіру мен тұтынудың сәйкес келуі (аяқталмаған өндірістің болмауы) жоспарлау бойынша өндірісті және өнімді тұтынуды тәулік сағаты бойынша және тиісті кестеге сәйкес қатаң байланыстыруға бағыттайды.

5. Қызметтердің біркелкі тұтынылмауына байланысты максималды сыйымдылық ең жоғары жүктеме негізінде жоспарланған.

Муниципалдық кәсіпорындардың жұмыс істеуінің мақсаты - сапалы қызмет көрсету. Қызметтердің сапасы дегеніміз:

- материалды тасымалдаушының сапасы (мысалы, су);
- сенімділік;
- тұрақтылық;
- қызмет көрсетудің экологиялық және қалыпты қауіпсіздігі.

Сапаны бағалау критерийлері:

1) тұтынушыларға қызмет көрсетудің қолданыстағы стандартына қол жеткізу дәрежесімен анықталады (мысалы, су сапасына арналған санитарлық-гигиеналық стандарт).

2) Олар тұтынушымен қызметті уақытында алу ықтималдылығымен немесе компанияның негізгі құралдарының авариясыз, жұмыста іркіліссіз жұмыс істеуіне кепілдік деңгейімен сипатталады. Бұл критерий негізгі құралдар құнының бірлігіне келетін апаттар санымен анықталады.

3) Апаттан кейін объектінің жұмыс істеу қабілетін түсіну. Ол апаттан кейін функционалдық қасиеттерді қалпына келтіру уақытымен анықталады.

4) Қоршаған ортаның ластануының рұқсат етілген шекті деңгейіне сәйкестік дәрежесімен анықталады (тазартылмаған ағынды сулардың төгілуінің пайызы, коммуналдық қазандықтарда жағылған қатты отын мөлшері, қоқыс полигондары алып жатқан жердің ауданы).

Бағалау стандарттар мен салыстыру арқылы жүзеге асырылады. Бұл қызметті ұсыну дәрежесінің көрсеткіші тұрғын үй-коммуналдық қызмет сапасының санатына да жатады. Жоспарлаудың ерекшеліктері еркін кәсіпкерлік қағидаттарын пайдалануға шектеулер ретінде әрекет етеді. Пайда, рента бельділік, капитал өнімділігі, капитал сыйымдылығы сияқты көрсеткіштер қала шаруашылығындағы кәсіпорындарға тән емес. Сапа индикаторларына артықшылық беріледі, дегенмен, қала шаруашылығының кәсіпорындар топтарына артықшылық беру деңгейі әртүрлі болатынын ескеру қажет.

Табыс сипатына қарай қала шаруашылығы кәсіпорындардың келесі топтары ажыратылады:

1) өз шығындарын өз қызметтерін сатудан түскен кірістермен толығымен жабатын кәсіпорындар.

2) кірісі шығындарды ішінара жабатын кәсіпорындар. Қалған шығындар бюджет есебінен жабылады.

3) бюджеттік қаржыландыруға жататын кәсіпорындар.

Нарықтық экономиканың қалыптасуы жағдайында кәсіпорындардың көпшілігінің шығындарын дербес өтеуін қамтамасыз етуге ұмтылу қажет. Бюджеттен бөлінетін гранттар муниципалитет тапсырыс берген жұмыстар үшін төлем түрінде төленуі керек.

Әрбір кәсіпорынға арналған муниципалдық тапсырыс қала құрушы кәсіпорындардың орналасуы мен дамуын, демографиялық болжамды, қызмет көрсету саласын дамытуға арналған нормативтік талаптарды, тұрғын үй-коммуналдық сектормен қамту деңгейі мен тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты қамтамасыз ету деңгейін ескере отырып, қаланы дамытудың стратегиялық жоспары негізінде құрылуы керек. Муниципалдық тапсырыс негізінде мыналарды көрсететін шарттар жасалады:

- жұмыс көлемі
- жұмыс үшін тариф немесе төлем
- орындалған жұмыстың сапасы және сапасыз жағдайда жалақыны төмендету шарттары
- тараптардың құқықтары мен міндеттері
- муниципалдық тапсырыс беруші қаржыландыратын күрделі салымдар сомасы
- іске асыру мерзімі.

Келісім шарт есептеулермен расталады. Келісімшарт негізінде тоқсан сайынғы бөлінуімен бір жылға кәсіпорынның жұмыс жоспары жасалады. Жоспардың көрсеткіштері ықтимал сипатқа ие болғандықтан, барлық есептеулер ағымдағы жылдың бағаларында жүргізіледі. Жоспарды түзету кәсіпорын барысында жүзеге асырылады. Кәсіпорынның барлық бөлімшелері жылдық жоспар құруға қатысады. Жоспарды құру кезектілігі әр кәсіпорын үшін әртүрлі.

Кәсіпорынның экономикалық және әлеуметтік даму жоспары - бұл кәсіпорынның барлық салаларын сипаттайтын есептік көрсеткіштері бар өзара байланысты кестелер жиынтығынан тұратын құжат.

Жоспар құру ықтималды сипатқа ие және қызметтерді тұтынушылардың бағалауы мен мінез-құлқын, ресурстарға нарықтық бағаны, ауа-райының өзгеруін, әлеуметтік-экономикалық салдарын (инфляция, сондай-ақ ғылыми-техникалық және коммерциялық қызметтің салдарын бағалау) болжау негізінде жүзеге асырылады.

Қазіргі кезде қала кәсіпорындарының экономикалық және әлеуметтік даму жоспары келесі бөлімдерден тұрады:

1. Өнімдерді немесе қызметтерді өндіру және сату жоспары (өндірістік бағдарлама)

2. Күрделі салымдар мен күрделі құрылыс жоспары

3. Логистикалық жоспар

4. Еңбек және жалақы жоспары

5. Шығындар жоспары

6. Қаржылық жоспар

7. Ұжымның әлеуметтік даму жоспары

8. Экономикалық тиімділікті арттыру жоспары

Өнімдерді немесе қызметтерді өндіру және сату жоспары жылдық жоспардың орталық бөлімі болып табылады. Ол өнімнің (қызметтің) шығарылуының көлемді көрсеткіштерін нақты және құндық мәнде белгілейді. Осы бөлімді дамыту кезектілігі:

1. Бухгалтерия жоспарлау бөліміне жоспарлау кезеңінде ресурстарды типтер бойынша есептен шығару уақыты туралы ақпарат ұсынады.

2. Өнімдердің немесе қызметтердің ықтимал көлемі муниципалдық тапсырыстан алынады және қаланың қызметтерге деген қажеттілігі мен кәсіпорындардың оларды ұсыну мүмкіндігі арасында салыстыру жүргізіледі.

Нәтижесінде индикаторлар жоғары немесе төменге реттеледі. Қажет болған жағдайда қосымша сатып алынған негізгі құралдарды есептеу жүргізіледі. Айта кету керек, муниципалдық кәсіпорындардың көпшілігі жергілікті бюджеттен субсидияларды пайдаланады. Субсидияларды қаржыландыру болмаған жағдайда, муниципалдық тапсырыс төмен қарай түзетіледі.

3. Негізгі қорлардың түрлері бойынша жөндеу және техникалық қызмет көрсету саны есептеледі, сонымен қатар әртүрлі жөндеу түрлерін орындаудың еңбек сыйымдылығы анықталады.

Күрделі салымдар және күрделі құрылыс жоспары. Оның құрамына жаңа негізгі құралдарды пайдалануға беруді, оның ішінде техникалық қайта жарақтандыру, құрылыс-монтаждау жұмыстарын, егер олар кәсіпорын үшін қажет болса, қайта құру арқылы іске қосуды негіздеуге арналған есептеулер кіреді. Онда жұмыстың уақыты, орындау әдісі (экономикалық және келісімшарттық), сондай-ақ қаржыландыру көздері қарастырылған. Бұл бөлімді әзірлеуші - өндірістік-техникалық бөлім және негізінен шығындар сметасын жасайтын жоспарлау бөлімі.

Материалдық-техникалық қамтамасыз ету жоспары. Кәсіпорынның жөндеу жұмыстары мен басқа да қызметтері үшін қажет материалдарға, қосалқы бөлшектерге, қосалқы материалдарға, отынға және басқаларға қажеттілік анықталады. Бұл бөлімді әзірлеуші логистика және сату бөлімі және жоспарлау бөлімі болып табылады.

Жұмыс және жалақы жоспары. Өнімділіктің өсуіне скере отырып, еңбек ресурстарын пайдаланудың деңгейі мен тиімділігі белгіленеді.

Мұнда кәсіпорын жұмысшыларының жалпы саны олардың санаты бойынша анықталады, кадрларға деген қажеттілік есептеледі, жалақы қоры және олардың санаты үшін орташа жалақы анықталады. Кадрлардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау жоспары жасалуда.

Шығындар жоспары. Кәсіпорынның бастапқы шығындарының мөлшері жеке баптар бойынша белгіленеді және өнім бірлігінің өзіндік құны анықталады.

Қаржылық жоспар. Ең маңызды қаржылық көрсеткіштер:

- кәсіпорынның өзінің айналым қаражаттары мен олардың айналымдылығына қажеттілігі;

- кәсіпорынның мемлекеттік және муниципалдық бюджетпен өзара әрекеттесу көрсеткіштері;

- негізгі қорларды құру және пайдалану көрсеткіштері (бұл пайдалы кәсіпорындар үшін);

- кәсіпорынның несиелік қабілеттілігі (пайдалы кәсіпорындар үшін).

Команданың әлеуметтік даму жоспары. Әлеуметтік мақсаттарға байланысты шығындар үшін бағалау жасалады.

Экономикалық тиімділікті арттыру жоспары. Қызметтердің құнын төмендетуге, олардың сапасын жақсартуға, сондай-ақ пайданы арттыруға бағытталған ұйымдастырушылық-техникалық шаралар кіреді. Әр оқиға үшін әлеуметтік-экономикалық нәтиже есептеледі. Жоспарға сонымен қатар тиімді болып табылатын шаралар кіреді [21].

Ағымдағы жоспардың барлық бөлімдері өзара байланысты. Кәсіпорынның өндірістік қызметінің көрсеткіштеріне:

- құндық мәнде шығарылған пайдалы өнімнің (қызметтің) көлемі;

- халық үшін және тұрмыстық қажеттіліктер үшін қоса алғанда, құндық мәнде сатылатын өнім көлемі;

- өндірістік және өндірістік қызмет түрлері бойынша табиғи көрсеткіштер.

Жұмыс жоспарының көрсеткіштеріне мыналар кіреді:

- қызметкерлердің жалпы саны;

- жалақы қоры;

- бір қызметкердің айына орташа жалақысы.

Күрделі құрылыс жоспарының көрсеткіштеріне мыналар кіреді:

- материалдық-техникалық қамтамасыз етуге байланысты негізгі қорлар мен өндірістік қуаттарды іске қосу;

- кәсіпорынның материалдық-техникалық ресурстарына қосымша қажеттілік.

Қаржылық көрсеткіштерге:

- өнім бірлігіне кететін шығындар;

- пайда мен рентабельділік және т.б.

Кәсіпорынның өндірістік қуаты дегеніміз, оған қолда бар жабдықтар мен өндіріс аймақтарын тиімді пайдалану жағдайында, ең озық технологиямен және өндіріс пен еңбекті ұйымдастыра отырып, белгілі бір номенклатура бойынша өнімнің максималды шығарылымына бекітілген

негізгі құралдардың қабілеттілігі деп түсіну керек. Сыйымдылықтың екі ұғымы бар: өндіріс және дизайн. Олардың арасындағы айырмашылық мынада: жобалық қуаттылық жаңадан салынатын кәсіпорынға, ал өндірістік қуаттылық бұрыннан бар кәсіпорынға қойылады. Кәсіпорынның өндірістік қуаты жетекші цехтың немесе бірнеше цехтың өнімділігімен анықталады. Жетекші цехтардың қуаттылығы берілген кәсіпорынның өндірістік қуаты үшін тұтасымен алынады. Жетекшілері - бұл негізгі өндірістік қорлардың көп бөлігі шоғырланған және көп мөлшерде өнім өндіруге жұмсалатын өндірістік цехтар.

Жетекші цехтың өндірістік қуаты жетекші жабдықтар тобының қуаттылығымен анықталады, оған ең көп еңбекті қажет ететін технологиялық операциялар жасалады және бұл жабдық оның жалпы санында немесе жетекші цехтың негізгі құралдарының өзіндік құнында максималды үлес салмағына ие. Өндірістік қуаттылықты анықтау үшін жетекші цехты таңдағанда кәсіпорынның ерекшелігі ескеріледі. Өндірістік қуат индикаторының объективтілігі және күрделі салымдарды пайдалану тиімділігі жетекші цехтардың, секциялардың, жабдықтардың топтарының қаншалықты дұрыс таңдалғандығына байланысты.

Белгілі бір салаларда өндірістік қуаттылықты есептеу керек жетекші өндірістік цехтардың, жабдық топтарының тізімін тиісті жобалау және зерттеу ұйымдары әзірлейді және салалық нұсқаулықта бекітіледі. Жетекші цехтарда орнатылған кәсіпорынның өндірістік қуатын толық пайдалану үшін кәсіпорынның жетекші цехтарының қуаттылығы басқа өндірістік және қосалқы цехтардың (қызметтердің) өткізу қабілеттілігіне толық сәйкес келуі қажет. Сондықтан өндірістік қуатты қажетті кеңсе мен техникалық шараларды дамыта отырып, өндірістегі «тарлықты» жоюды ескере отырып қарастырған жөн.

Кәсіпорынның өндірістік қуаты өндірісті ең жақсы ұйымдастыруды, уақыт пен жабдықтың өнімділігін және аудандардың өткізгіштігін толық пайдалануды ескере отырып, саладағы озық технологияға қатысты есептеледі. Машиналардың өнімділік нормалары олардың техникалық сипаттамаларымен анықталады және саланың барлық кәсіпорындары үшін біркелкі қабылданады. Олар болмаған кезде жабдықтың өнімділігі бойынша салалық стандарттардың орнына есептеулерде басқа мәліметтер қолданылады: паспорт, дизайн және есептеу және техникалық деректер. Егер жабдықтың қол жеткізілген өнімділігі салалық стандарттардан жоғары болса, онда өнімділіктің ең жақсы көрсеткіштері болған жоспарланған кезеңнің алдындағы 3 айда қол жеткізілген өнімділік көрсеткіші алынады. Өндіріс қуатын өлшеу бірліктері және оны есептеу әдістері өндіріс түріне, шығарылатын өнімнің сипатына байланысты.

Ең қарапайым және дәлірек - табиғи бірліктердегі өндірістік қуаттарды есептеу. Бұл жаппай және ауқымды өндіріс жағдайында мүмкін. Цехтарда және жекелеген өндірістік аудандарда қуаттылық көбінесе стандартты сағаттармен немесе теңгемен өлшенеді, бұл цехтың өндірістік мүмкіндіктерін шамамен сипаттайды, өйткені уақыт мөлшерлемесінің күрт

ауытқуы, оларды қайта қарау және өнім ассортиментінің жыл сайын жаңаруы өндірістік қуаттың бұрмалануына әкеледі. Сондықтан қуатты стандартты сағаттарда есептеу тек дәлірек өлшеуіштерді қолдану мүмкін болмаған жағдайларда ғана жүргізілуі керек.

Кәсіпорынның өндірістік қуатын толық есептеу үшін сізде келесі мәліметтер болуы керек:

1. Өнімдердің номенклатурасы және сандық қатынастары.
2. Жыл ішіндегі өзгерістерді ескере отырып, кәсіпорын қарамағындағы жабдықтардың саны (жабдықты іске қосу, шығару)
3. Жыл ішіндегі өзгерістерді ескере отырып, өндірістік алаңдардың мөлшері туралы мәліметтер (алаңдарды пайдалануға беру және жою).
4. Техникалық тұрғыдан негізделген жабдықтың өнімділігі стандарттары.
5. Кәсіпорынның жұмыс режимі.

Кәсіпорынның жұмыс режимінің 2 түрі бар: үзіліссіз және үздіксіз.

Өндіріс процесінің басында өндірістің тоқтауы ұзақ кезеңмен, өндірістің техникалық-экономикалық көрсеткіштерін нашарлататын шикізаттың, материалдардың, отынның үлкен шығындарымен байланысты болатын осындай кәсіпорындар үшін тұрақты жұмыс режимі белгіленеді. Үздік жұмыс өндіріс процесінде өндіріс процесі басталған кезде электр қуаты, шикізат, материалдар айтарлықтай ысырапқа соқтырмайтын кәсіпорындар үшін белгіленеді.

6. Жабдықтың жұмыс уақыты қоры. Өндірістік практикада жұмыс уақыты мен жабдықты пайдалануға арналған қаражаттың үш түрі есептеледі:

Машиналар мен жабдықтарды пайдалануды бағалау және талдау жабдықтың кең жүктемесінің коэффициентін қолдана отырып жүзеге асырылады, яғни оны уақытында пайдалану, бұл жабдықтың нақты жұмыс уақытының жоспарланған пайдалы уақыт қорына (немесе жұмыс уақытына, немесе күнтізбелік уақыт қорына) қатынасы арқылы анықталады.

Жабдықты пайдаланудың кендігін бағалау үшін жабдықты өндіріске тарту дәрежесін сипаттайтын көрсеткіштер қолданылады. Оларға мыналар жатады:

- қолда бар барлық жабдық паркінде орнатылған жабдықтың үлес салмағы;
- барлық қолданыстағы жабдық паркіндегі нақты жұмыс істейтін жабдықтың үлесі;
- барлық орнатылған жабдықтағы нақты орнатылған жабдықтың үлес салмағы.

Машиналар мен жабдықтардың қолданылуын бағалау және талдау машиналар мен жабдықтардың қарқынды жүктеме коэффициентін қолдану арқылы жүзеге асырылады, бұл оларды қуат тұрғысынан пайдаланады. Ол уақыт бірлігінде жабдықтың нақты өнімділігі мен сол уақыт бірлігінде оның қуатына қатынасымен анықталады

Кең көлемді қорлар келесі көріністерде өзінің нақты көрінісін табады:

- орнатылған және нақты жұмыс істеп тұрған жабдықтар бірлігі санының артуы;
- жабдықты жөндеуді ұйымдастыруды жетілдіру;
- цехтар мен учаскелерде ауысым санын көбейту;
- өндіріс циклдарының қысқаруы;
- қоймаларды жақсарту және өндірістік аймақтарды ұтымды пайдалану.

Кәсіпорындардың тәжірибесі көрсеткендей, жұмысшылардың мәдени-техникалық деңгейі көбіне еңбек өнімділігінің деңгейін, шығарылатын өнімнің сапасын, жабдықтарды тиімді пайдалануды анықтайды. Өндірістік қуаттарды пайдалану тиімділігін арттыру - күрделі мәселе. Ол күрделі салымдар (инвестициялар) және жабдықтарды пайдалану мәселелерін ғана қамтып қоймайды, сонымен қатар ұйымды жоспарлау, техникалық оқыту және өндірісті басқару мәселелерімен тығыз байланысты, сонымен қатар жабдықты тиімді пайдалануға кәсіпорынның қызығушылығын арттыру.

4.2 Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықтағы қызметтер құнын есептеу ерекшеліктері

Өнімдердің (жұмыстардың, қызметтердің) өзіндік құны дегеніміз - бұл өнімнің (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) өндірістік процесінде қолданылатын табиғи ресурстардың, шикізаттың, материалдардың, отынның, энергияның, негізгі қорлардың, еңбек шығындарының, сондай-ақ оны өндіруге және сатуға арналған басқа шығындардың өзіндік құны. Немесе, өзіндік құн - бұл кәсіпорынның өнімді (қызметті) өндіруге және өткізуге кеткен шығындарының ақшалай көрінісі.

Өнімдердің (жұмыстардың, қызметтердің) өзіндік құны кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметін бағалаудың маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады: шығындардың мәні өндіріс пен еңбекті, жалақыны, жұмыс уақыты мен материалдық ресурстарды пайдалануды, материалды-техникалық жабдықтауды ұйымдастыруды, жұмыс сапасын және т.б.

Талдау, есепке алу, жоспарлау, шығындарды төмендетуге арналған резервтерді анықтау үшін бірін-бірі толықтыратын екі классификация қолданылады: тармақ бойынша, есептеу.

Элементтік тұрғыдан - шығындарды төмендету, айналым қаражаттарына қажеттіліктер мен шығындар сметасын есептеу және инвестициялардың экономикалық орындылығын анықтау міндеттерін анықтау қажет.

Өнімнің өзіндік құнын құрайтын барлық шығындар келесі элементтер бойынша топтастырылған:

1. Материалдық шығындар (қайтарылатын қалдықтардың құнын шегергенде),
2. Еңбек шығындары,
3. Әлеуметтік аударымдар,
4. Негізгі құралдардың тозуы,

5. Басқа шығындар.

Материалдық шығындарға:

- шикізат және негізгі материалдар, соның ішінде сатып алынған жартылай фабрикалар мен компоненттер;

- көмекші материалдар;

- отын және энергия;

- НҚ-нің нашарлауы және т.б.

Әлеуметтік қажеттіліктерге аударымдар жалақы қорынан белгілі бір стандарттар бойынша жүзеге асырылады.

«Негізгі құралдардың тозуы» элементінде оларды толық қалпына келтіруге арналған амортизациялық аударымдар көрсетіледі. Олар негізгі құралдардың баланстық құны және белгіленген тәртіппен бекітілген амортизация нормалары негізінде анықталады. Есептеу олардың бүкіл құнын өндірістік шығындарға толық аударған жағдайда, олардың қызмет етуінің стандартты мерзімі аяқталғаннан кейін тоқтатылады.

«Өзге шығындар» бабы мыналарды қамтиды:

- өнімнің өзіндік құнына жатқызылған салықтар, алымдар, бюджетке және бюджеттен тыс қорларға аударымдар;

- кәсіпорын мүлкін міндетті сақтандыру бойынша төлемдер, қысқа мерзімді банктік заемдар үшін сыйақы төлемдері;

- байланыс қызметтері үшін төлемдер, өрттен және күзеттен қорғаныс, персоналды оқыту, жарнама шығындары және өнімнің өзіндік құнына кіретін, бірақ бұрын аталған шығындар элементтерімен байланысты емес басқа шығындар.

Калькуляция - шығындардың мөлшерін олардың пайда болу орнына байланысты анықтайды; бірбіртекті өнімнің немесе белгілі бір жұмыс көлемінің құнын анықтау үшін қолданылады. Бұл топтау әсерінен шығындардың берілген деңгейі қалыптасқан барлық факторларды және оны төмендету бағытын анықтауға мүмкіндік береді.

Коммуналдық шаруашылықтағы өзіндік құнын есептеу объектілері тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық қызметінің әр түрі бойынша қызметтер болып табылады, ал есептеу бірлігі тиісті метрлер болып табылады:

- тұрғын үй - тұрғын үйдің жалпы алаңының м²;

- сумен жабдықтау - босатылған су м³;

- су бұру – жіберілген сұйықтықтың м³;

- жылумен жабдықтау – бөлінген жылу энергиясы Гкал;

- ыстық сумен жабдықтау - суды жылытуға арналған жылу энергиясы Гкал немесе ыстық сумен қамтамасыз ету м³;

- қуат көзі – жеткізілетін электр энергиясының кВт / сағаты;

- қалаларды санитарлық тазарту:

1) тұрмыстық қалдықтарды шығару – тұрмыстық қалдықтар т;

2) көшелерді тазарту – тазартылатын алаңның ауданы м²;

- қонақүйлер – бір төсек орны;

- банктер – бір ақылы келуші;

- кір жуу – берілген зығырдың кг;

- газбен жабдықтау:

1) табиғи газ – м³;

2) сұйытылған газ - кг.

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықта қызметтер құнының баптары бойынша шығындардың келесі топтастырылуы қарастырылған:

1) материалдар;

2) жанармай;

3) электр энергиясы;

4) еңбек шығындары;

5) әлеуметтік қажеттіліктерге аударымдар;

6) тозу;

7) жөндеу қоры;

8) жөндеу және техникалық қызмет көрсету немесе барлық жөндеу түрлерін төлеуге арналған шығыстар резерві;

9) үй ішілік желілерге қызмет көрсету;

10) авариялық-қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу;

11) сатып алынған өнім;

12) басқа тікелей шығыстар, оның ішінде: клиенттің қызметі үшін ақы төлеуге аударымдар;

13) дүкен шығындары;

14) жалпы пайдалану шығындары;

15) өндірістік емес шығындар.

Өртүрлі типтегі тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық ұйымдарында өзіндік құнын есептеу ерекшеліктері бар. Сонымен, тұрғын үйді ұстауға және жөндеуге кететін шығындарды анықтауға негіздеме тұтынушы тұрғын үйді жөндеу және эксплуатациялау ұйымы (ТЖЭҰ) - мердігер мен тапсырыс берушінің (басқарушы компанияның) функцияларын орындайтын қызмет арасында жасалған қызмет көрсету шартына сәйкес ұсынатын жұмыстар мен қызметтердің тізбесі болып табылады. Ұйымдардың ТЖЭҰ қызметтерінің өзіндік құны келесі жұмыс түрлерін орындау шығындарынан тұрады:

Профилактикалық тұрғын үйлердің құрылымдық элементтерін жөндеу (профилактикалық қызмет, оның ішінде қысқы кезеңге дайындық, ғимараттардың құрылымдық элементтерін техникалық байқаудан өткізу және ағымдағы жөндеу);

- ішкі инженерлік жабдықты жөндеу және техникалық қызмет көрсету (дренаждық құрылғылар, су, жылу және электрмен жабдықтау жүйелері, канализация, желдету және т.б.);

- келісімшартқа сәйкес муниципалдық органдардың шешімі бойынша өзіндік құнға енгізілген,

- тұрғын үйлердің және оларға іргелес аумақтардың санитарлық жағдайын жақсарту және қамтамасызету.

Сондай-ақ, өзіндік құнға лифт қондырғыларына қызмет көрсету және қатты қалдықтарды шығару бойынша шығындар кіруі мүмкін, бұл

жұмыстар басқа ұйымдардың қосалқы мердігерлік шартымен орындалғанына қарамастан, бұл жағдайда шығындар «Үшінші тұлғалардың қызметтері» тармағы бойынша есепке алынады.

Сонымен қатар, кейбір жағдайларда бұл жұмыс түрлері өзіндік құнға, тиісінше, тұрғын үйді күтіп ұстау мен жөндеу тарифіне қосылмауы мүмкін, бірақ оны тұрғындар бөлек ескереді және төлейді. Қызметтің өзіндік құны белгілі бір жұмыс түрлерін орындауға арналған шығындардан басқа, барлық жұмыс түрлеріне байланысты күрделі шығындарды да қамтиды:

- жөндеу қоры (тұрғын үйді күрделі жөндеу);
- басқа тікелей шығындар (мүлікті және қызметкерлердің жекелеген санаттарын сақтандыру және т.б.);
- жалпы пайдалану шығындары.

Тұрғын үй-коммуналдық қызмет құнын есептеу ерекшеліктері тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық қызметінің көптеген түрлерінде шығындарды есептеу қайта бөлу арқылы жүзеге асырылатындығымен байланысты. Сумен жабдықтау және ағынды суларды бұру кезінде мұндай қайта бөлу мыналар болып табылады: суды көтеру (сұйықтықты айдау), суды тазарту (сұйықтықты тазарту), суды тасымалдау (сұйықтықты тасымалдау және жою). Көрсетілген қызмет түрлерінің құнын есептеу жоғарыда көрсетілген калькуляция баптары бойынша жүзеге асырылады. Жеткізілетін жылу мен электр энергиясының құнын есептеу кезінде жылу мен электр энергиясын өндіруге және таратуға кететін шығындар бөлек көрсетіледі. Жылу және электрмен жабдықтау ұйымдарындағы қызметтердің құнын есептеу, есепке алу және жоспарлау ерекшеліктері:

- қызметтердің өзіндік құнына бөлек бапты қосу - сырттан алынған, оның ішінде өз қажеттіліктері үшін пайдаланылған жылу (электр) энергиясы үшін төлем;
- қызметтің, жылудың, судың материалды тасымалдаушысының шығындары мен есепке алынбаған шығыны.
- жылу және электрмен жабдықтаушы ұйымдар қызметтерінің өзіндік құнын, ішкі инженерлік жабдықты ұстау және қызмет көрсету шығындарының көрінісі (келісімшартқа сәйкес жергілікті билік органдарының шешімі бойынша өзіндік құнға енгізілген).

Жылумен жабдықтаушы ұйымдар жылумен жабдықтау қажеттілігі үшін бөлінетін жылу энергиясын және ыстық сумен жабдықтау қажеттілігі үшін бөлінетін жылу энергиясын бөлек есепке алуды жүргізуі керек. Мұндай есепке алудың қажеттілігі жыл ішінде осы қызметтердің біркелкі тұтынылмауына байланысты:

Орталық жылыту – жылыту маусымы, ыстық жыл бойы ыстық сумен жабдықтау. Сонымен қатар, ыстық сумен жабдықтау қызметтерінің өзіндік құнына «Сатып алынған су» шығындар баптарын қосу ұсынылады, оған сәйкес сумен жабдықтаушы ұйым жылумен жабдықтаушы ұйымға берген судың жалпы көлеміне шығындар анықталуы керек.

Қалаларды санитарлық тазартуға келетін болсақ, мұнда үйді жинау (қатты және сұйық тұрмыстық қалдықтарды шығару) және көшелерді механикаландырылған тазалау шығындарының жеке есебі жасалады. Шығындар сметасында шығындардың көріну ерекшелігі:

-«Материалдар» тармағы арнайы автокөлік құралдарын, тазалағыш материалдарды, шлангтарды және т.б. пайдалану үшін материалдар мен қосалқы бөлшектердің құнын көрсетеді. Бұлшығындарды қоқыс таситын 100 км немесе 1 сағаттық көшені жинауға негізделген орташа шығындар негізінде анықтауға болады. Көшелерді тазарту жұмыстарының құнын есептеу кезінде бұл тармаққа келесі шығындар кіреді: көшелерді тазарту үшін пайдаланылатын жол беттерін суаруға арналған су, құм, тұз қоспалары жәнет.б.

-«Отын» тармағы бензин, дизель және басқа тазарту машиналары мен басқа да көлік құралдарын пайдалану үшін, тиісті қызметтерді көрсету үшін пайдаланылатын отынның, сондай-ақ гараж ішіндегі қажеттіліктерге арналған бензиннің құнын көрсетеді. Жанармай шығыны жергілікті органдармен келісілуі керек жанармайдың белгіленген мөлшеріне сәйкес анықталады.

Шығын бағасының құрылымы – оның элементтері немесе баптары бойынша құрамы және олардың жалпы өзіндік құндағы үлесі.

Шығындар құрылымын жүйелі түрде анықтау мен талдау кәсіпорындағы шығындарды басқару және минимизациялау, оларды азайту бойынша нақты шараларды әзірлеу үшін маңызды.

Өзіндік құнға кіретін барлық шығындарды 2 топқа бөлуге болады – өмір сүру шығындары және материалдандырылған еңбек. Біріншісі - жалақы, оның ішінде барлық қызметкерлерге арналған сыйақылар мен әлеуметтік аударымдар. Екіншісі – материалдарда өткен еңбекке кеткен шығындар (материалдарда, электр және жылу энергиясында, жабдықта, құрал-саймандарда, пайдаланылған тауарлық-материалдық құндылықтарда өткен еңбекке кеткен шығындарды қосқанда.

Материалдық өндіріс сферасында бұл топтар арасындағы жағдай еңбектің тиімділігі деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Шығындардың жалпы сомасында еңбектің үлесі неғұрлым аз болса, уақыт бірлігінде соғұрлым көп материалдық игіліктер өндіріледі.

Тұрғын үй мен жалақының үлесі барлық шығындардың шамамен 60% құрайды, өнеркәсіпте 15-18%.

Тұрғын үйлерді пайдалануда жұмысшылардың жалақысының жоғары үлесі объективті жағдайлармен түсіндіріледі – санитарлық тазарту, аумақты күтіп ұстау және басқа жұмыстар үшін салыстырмалы түрде аз мөлшерде материалдар қажет. Күнделікті жөндеу жұмыстарын жүргізген кезде материалдық шығындардың үлесі артады.

Алайда, өмір сүру шығындары мен өткен жұмыс күші арасындағы мұндай қатынасты тек объективті жағдайлармен ақтауға болмайды. Тұрғын үй секторында санитарлық-техникалық қызмет көрсетуде

жоспарлы жөндеу кезінде механикаландыруды кеңінен қолдану есебінен жалақы үлесін төмендетуге үлкен мүмкіндіктер бар.

ТКШ кәсіпорыны қызметінің негізгі көрсеткіштерінің бірі өнімнің (жұмыстың, көрсетілетін қызметтің) өзіндік құны болып табылады

Өнімдердің (жұмыстардың, қызметтердің) өзіндік құны дегеніміз - бұл өнімді өндіруге және сатуға арналған кәсіпорынның шығындарының ақшалай есебі.

- өндіріс процесін ұйымдастыру деңгейі;
- техникалық деңгей;
- еңбек өнімділігі және т.б.

Өнімнің өзіндік құны көрсеткіш ретінде өндірістік ресурстарды пайдалануды бақылау, ұйымдастырушылық-техникалық шаралардың экономикалық тиімділігін анықтау, жұмыстарға (қызметтерге) бағаларды (тарифтерді) белгілеу, айналым қаражатына қажеттілікті анықтау, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты дамыту бағдарламаларын іске асыру мақсатында пайданы жоспарлау үшін қолданылады.

Қызметтердің өзіндік құнын талдау кәсіпорынның өзі үшін өте маңызды, ол осы көрсеткіштің өзгеру тенденцияларын, жоспардың оның деңгейімен орындалуын анықтауға, факторлардың әсерін анықтауға және осы көрсеткішті төмендету резервтерін құруға мүмкіндік береді. Өнімдердің, жұмыстардың немесе қызметтердің жекелеген түрлерінің және барлық тауарлық өнімнің бірлік құнын есептеу калькуляция деп аталады

Өзіндік құнды калькуляциялау дегеніміз - шығындардың белгілі бір түріне дайын өнімнің белгілі бір түрінің бірлігін өндіру үшін ақшалай мәндегі шығындар мөлшерін анықтау. Өзіндік бағаны жоспарлау, есепке алу және есептеу кезінде шығындар құрамы, есептеу объектілері мен бірліктері, калькуляциялау объектілері мен жоспарлау (есеп беру) кезеңдері арасындағы шығындарда бөлу әдістері туралы жоспарлы және есептік деректерді толық салыстыру қамтамасыз етілуі керек.

Жоспарлау, есеп беру және жұмыстардың (қызметтердің) өндірістік (өндірістік) құнын есептеуді жүзеге асыруда шығындар туралы жоспарланған және есепті деректерді салыстыру үшін әртүрлі критерийлер бойынша жіктелетін шығындар топтары анықталады.

1. Шығу орны бойынша жұмыстарды (қызметтерді) өндіруге кеткен шығындар тұрғын үй-коммуналдық кәсіпорындар мен ұйымдардың жеке құрылымдық бөлімшелеріне топтастырылады.

2. Орындалатын процестердің сипатына және мақсатына байланысты өндіріс негізгі, қосалқы және қызмет көрсететін (өндірістік емес) экономикаға бөлінеді және кәсіпорынның есеп саясаты туралы тәртіппен реттеледі.

Негізгі өндіріс құрамына тұрғын үй-коммуналдық жұмыстарды жүргізуге және өндірістік қызметтің негізгі түріне байланысты өндіріске тікелей қатысатын кәсіпорындардың жеке құрылымдық бөлімшелері кіреді

Көмекші өндіріс негізгі өндірістің бөлімшелеріне қызмет көрсетуге бағытталған: техникалық қызмет көрсету, негізгі құралдарды жөндеу, құрал-жабдықтармен, жабдықты жөндеуге қосалқы бөлшектермен қамтамасыз ету, әртүрлі энергия түрлері, көлік және басқа қызметтер Оған жөндеу шеберханалары, құрылыс алаңдары, механикалық шеберханалар, энергетикалық, тәжірибелік және басқа қондырғылар жатады.

Өндірістік емес объектілерге мыналар жатады: мәдени-тұрмыстық мекемелер, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, қосалқы ауылшаруашылық кәсіпорындары, ғылыми-зерттеу, денсаулық сақтау, спорттық және кейіннен коммуналдық қызметтерді ұсынуға қатыспайтын құрылымдық бөлімшелер.

3. Шығындар түрлері бойынша, экономикалық элементтері бойынша, және шығыстар баптары бойынша жіктеледі

Шығын элементтері деп экономикалық мазмұны бойынша біртектес шығындар, ал баптар бойынша бір немесе бірнеше элементтерді жабатын шығындар түсініледі

4. Өндірістік шығындарға жатқызу әдістері бойынша - тікелей және жанама шығындар

Тікелей - бұл белгілі бір жұмыс түрлерінің (қызметтердің) өндірістік өзіндік құнына тікелей қосылуы мүмкін шығындар.

Жанама шығындарға тұрғын үй-коммуналдық қызметтерді жүзеге асырумен тікелей байланысты емес шығындар, атап айтқанда өндіріс процесін басқару мен қолдау шығындары кіретін жалпы өндірістік шығындар жатады

5. Орындалған жұмыстар мен қызметтердің көлемінің шығындар деңгейіне әсер ету дәрежесі бойынша шығындар өзгермелі және тұрақты болып бөлінеді

Ауыспалы шығындар - бұл шикізат, материалдар, жанар-жағармай материалдары, электр энергиясы, қосалқы бөлшектер мен компоненттер шығындарын қоса алғанда, жұмыс (қызмет) көлемінің өзгеруімен қатар абсолюттік мәні өзгертін (өсетін немесе кемитін) шығындар.

Тұрақты шығындар дегеніміз - өндіріс бөлімшелерін ұстауға және басқаруға байланысты шығындар мен жалпы өндірістік қажеттіліктерді қанағаттандыру шығындарын қоса алғанда, жұмыс (қызмет) көлемінің ұлғаюы немесе азаюы кезінде абсолюттік мәні айтарлықтай өзгермейтін шығындар.

6. Құрамы бойынша шығындар бірнеше элементтерден тұратын бірэлементті, яғни экономикалық біртекті және күрделі болып бөлінеді.

7. Есепті кезеңдер үшін шығындар ағымдағы, өткен және болашақ шығындар болып бөлінеді.

Шығындар өнімді, өндірістік емес және кезектен тыс болып бөлінеді

Өндірістік емес шығындар - бұл өндіріс пен басқарудың жеткіліксіз ұйымдастырылуы, технологиялық стандарттардан ауытқу, материалдық құндылықтардың бүлінуі нәтижесінде пайда болған шығындар [12].

Төтенше оқиғалардан шығатын шығындарға (табиғи апаттардан, техногендік апаттардан болған шығындар және т.б.) осы оқиғалардан болатын шығындар да, сондай-ақ осындай салдардың алдын-алуға және жоюға байланысты шараларды жүзеге асыруға кететін шығындар (өтемақы, үшінші тұлғаларға төлемдер, жалақы қалпына келтіру жұмыстарымен айналысатын жұмысшылар, пайдаланылған шикізат пен материалдардың құны және т.б.

Өзіндік құнды келесі жолмен төмендетуге болады:

- ресурстарды үнемдеу;
- негізгі қорларды пайдалануды жақсарту;
- жұмыс күшін пайдалануды жақсарту;
- өндіріс пен еңбекті ұйымдастыруды жетілдіру;
- өндіріс көлеміне байланысты шығындарды барынша азайтуға мүмкіндік беретін кәсіпорынның оңтайлы мөлшерін анықтауға және қолдауға байланысты шараларды жүзеге асыру

Ресурстарды үнемдеуге қол жеткізуге болады:

- жаңа технологияны, қалдықсыз технологияны енгізу;
- кәсіпорынның нормативтік-құқықтық базасын жетілдіру;
- неғұрлым прогрессивті материалдарды енгізу және қолдану;
- шикізатты, материалдарды кешенді пайдалану;
- қалдықтарды пайдалану;
- өнім сапасын жақсарту.

Негізгі құралдарды пайдалануды жақсартуға келесі жолдармен қол жеткізуге болады:

- қажет емес машиналар мен жабдықтардан босату;
- мүлікті жалға беру;
- негізгі құралдарға қызмет көрсету және жөндеу сапасын арттыру;
- жабдықтар мен машиналардың үлкен жүктемесі;
- машиналар мен жабдықтарға қызмет көрсететін персоналдың біліктілік деңгейін көтеру;
- жеделдетілген амортизацияны қолдану;
- жетілдірілген машиналар мен жабдықтарды енгізу.

Еңбекті пайдалануды жақсарту:

- персоналдың оңтайлы санын анықтау және қолдау;
- біліктілік деңгейін көтеру;
- орташа жалақымен салыстырғанда еңбек өнімділігінің керемет өсуін қамтамасыз ету;
- еңбекке ақы төлеудің прогрессивті жүйелері мен формаларын қолдану;
- нормативтік құқықтық базаны жетілдіру;
- еңбек жағдайын жақсарту;
- барлық өндірістік процестерді механикаландыру және автоматтандыру;
- жоғары өнімді жұмыс мотивациясын қамтамасыз ету.

Өндірісті және еңбекті ұйымдастыруды жақсартуға келесі жолдармен қол жеткізуге болады:

- шоғырлануды тереңдету, мамандандыру, кооперация, өндірісті үйлестіру, әртараптандыру;
- өндіріс пен еңбекті ұйымдастырудың бригадалық формасын енгізу;
- кәсіпорынды басқарудың ұйымдық құрылымын жетілдіру.

4.3 Қала экономикасындағы баға (тариф) белгілеу ерекшеліктері

Қала экономикасында баға ұғымымен қатар қызметтерге тариф ұғымы кең тарады. Тарифтер бастапқыда қызметтердің саны мен сапасына пропорционалды емес қолданылатын бағаның техникалық түрі ретінде пайда болды. Мазмұны бойынша тарифтер бағамен бірдей және дербес мағынаға ие (мысалы, көлік тарифтері).

Коммуналдық қызметтердің тарифтері кең мағынаға ие болды. Бұл дегеніміз коммуналдық қызметтерді пайдаланғаны үшін төлемдер алынатын тарифтер жүйесі. Ставкалардың саралану дәрежесі бойынша тарифтер бөлінеді: - бірыңғай; - сараланған. Бірыңғай тарифтер қызметтердің саны мен сапасына қарамастан бірыңғай мөлшерлеменен қамтамасыз етеді (мысалы, кейбір қалаларда су бірыңғай бағамен төленеді). Сараланған тарифтер қызмет сапасынан ерекшеленетін тарифтер шкаласын ұсынады. Мысалы, сараланған тарифтер тұрмыстық кәсіпорындардың санаттарына сәйкес коммуналдық қызметтердің әр түрлеріне белгіленеді.

Қазіргі уақытта бағалар мен тарифтердің келесі түрлері бар: - нарықтық, - келісімшарттық, - бекітілген, - орташа өлшенген, - интегралды, - күрделі, - жасырын. Бекітілген бағаларды негізінен монополиялық кәсіпорындар үшін жергілікті органдар белгілейді. Халыққа ең төменгі тарифтер белгіленді. Орташа өлшенген бағалар нақты шығындарды қоспағанда, орташа шығындар мен тұтыну мөлшерлемелері негізінде белгіленеді. Мысалы, оның иелеріне кез-келген уақыт ішінде қызметті пайдалану құқығын беретін қызмет үшін абоненттік төлем.

Интегралды бағалар дегеніміз - бұл преискуранттарға біріктірілген қызметтердің, операциялардың жекелеген түрлерінің бағаларының жиынтығы. Оларға қызмет көрсету кезінде пайдаланылатын қызметтер мен материалдардың бағалары кіреді. Мысалы, шаштараз.

Қосымша қызметтерді жүзеге асыруда кешенді баға қолданылады. Мысалы, туристік пакеттердің құны. Мұндағы бірыңғай бағаға тұрғын үй қызметтері, коммуналдық қызметтер, қоғамдық тамақтандыру, денсаулық сақтау және т.б. Жасырын бағалар - бұл материалдық құндылықтардың бағасына кіретін арнайы бағалар. Мысалы, кепілдік жөндеу құны автомобиль бағасына қосылады (құнның шамамен 15-20% -ы). Баға қызметтері тәжірибесінде үстеме ақы мен жеңілдіктер қолданылады.

Әдетте жеңілдіктер халыққа қызмет көрсету сапасын жақсартуға, халыққа қосымша жағдайлар жасауға, уақытты үнемдеуге арналған. Мысалы, шаштаразды үйге шақыру.

Жәрдемақының экономикалық негізі - көрсетілген қызметтер құнының өсуі. Жеңілдіктер қызметтерге сұранысты ынталандыру үшін қолданылады. Оларды шығындар қозғалысына тікелей де, кері пропорционалды да орнатуға болады. Қызметтерге бағалардың осындай әртүрлілігі қызметтерді өндіруді және тұтынуды реттеуге жағдай жасайды. Қалалық баға белгілеудің негізгі ерекшеліктері:

1. Егер өндірісте бағаларды белгілеу кезінде әлеуметтік жағдайдағы шығындар үшін еңбек жағдайларының теңдігіне басымдық берілсе, онда қызметтерге бағаларды белгілеу кезінде бірдей пайдалы нәтиже көрсетілген қызметтерге тең төлем қағидасына басымдық беріледі. Бұл көптеген қызметтердің болуымен және өндіріс пен тұтынудың жергілікті сипатымен байланысты.

2. Бағаны белгілеу кезінде қызметтің әлеуметтік мәні ескеріледі. Халыққа әлеуметтік маңызы бар қызметтер жеңілдетілген төмен бағамен ұсынылады. Сонымен бірге, осы қызметтерді ұсынатын ұйымдарға субсидиялар беріледі.

3. Қала экономикасындағы бағалар қызметтердің сапалық сипаттамаларына және оларды тұтынуға байланысты. Қызметтер түпкілікті нәтижелер бойынша бірдей болуы мүмкін, бірақ оларды тұтыну жағынан әр түрлі болады.

Осыған байланысты сапа сипаттамаларына сәйкес бағаларды саралау қолданылады. Қазіргі жағдайда тарифтерді белгілеудің бұрын қабылданған тәртібі қолайсыз. Табиғи монополиялар кәсіпорындарының қызметтеріне тарифті (бағаны) бекіту тәртібін өзгерту қажет. Оны сындарлы және халық пен тұтынушылар үшін қол жетімді ету қажет.

Ол үшін өңірлерде тиісті өкілеттіктер берілген арнайы органдар (комиссиялар) құрылуы керек, олардың шешімі тек жоғарғы сатыдағы сот органдарының күшімен жойылуы мүмкін. Заңды тұлғалар (коммуналдық және тұрғын үй кәсіпорындары) белгілі бір процедураны ұсынатын қызметке (жұмысқа) бағаны (тарифті) келесі қайта қарауға арналған материалдарды жүзеге асыратын процедураны бекіту қажет. Бағаларды белгілеу және бекіту процедурасы қоғамдық сипатта болуы керек.

Сонымен қатар, табиғи жергілікті және жергілікті емес монополиялардың бағаларына тиісті бақылауды жүзеге асыру қажет. Тек қатаң бақылаудың көмегімен олар орындайтын жұмыстар мен қызметтердің шығындарын айтарлықтай төмендетуге болады. Сондай-ақ коммуналдық шығындарды қалыптастырудың қолданыстағы әдістемесі ескіргенін атап өткен жөн. Жаңа кезеңге арналған тарифтерді қалыптастыру қолданыстағы шығындар, оның ішінде өнімсіздер негізінде жүзеге асырылады.

Қала экономикасындағы қазіргі баға механизмі және оның кемшіліктері шығындар және қазіргі заманғы материалдарды, машиналарды, жабдықтарды, машиналар мен технологияларды пайдалануды ескермейтін ескі бірыңғай нормативтік-құқықтық база негізінде есептеледі. Ескірген өлшемдер стандарттары қолданылады.

Коммуналдық қызметтер ескірген нормативтік-құқықтық базаны басқара отырып, экономикалық негізсіз тарифтерді бекітуге ұсынады. Қолданыстағы тарифтерді қалыптастыру схемасы және кәсіпорындарға коммуналдық қызметтерді ұсыну тәжірибесі шығындарды асырып жіберуге және жеткізілетін ресурстар көлемін ұлғайтуға бағытталған.

Реттеушіге коммуналдық қызмет тарифіне шекті мөлшер белгілеу қажет. Бұл жағдайларда бағаны қалыптастыру кезінде белгілі бір (белгіленген немесе есептелген) кірістілік деңгейі ескеріледі, бірақ ұйымның пайдасы шектелмейді. Шаруашылық қызметінің нәтижелері бойынша кәсіпорын өзіндік құнын төмендетуге мүдделі болады. Мұның бәрі қала экономикасында бағаны реформалауды қажет етеді.

Халыққа қолданыстағы тарифтерді өзгертудің ұтымды тактикасын таңдауға көп көңіл бөлінеді. Бұл үдерістің ұтымдылығы критерийі тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықтың тепе-теңдік режиміне көшу кезеңін қамтамасыз ете отырып, әлеуметтік шиеленістің алдын-алу және төленбеген төлемдердің өсуі болып табылады. Реформаның қойылған экономикалық міндеттерін әдістемелік және құқықтық қамтамасыз ету үшін тұрғындардың кірістерін ескере отырып, тұрғын үй-коммуналдық қызметтер тарифтерінің динамикасын анықтау бойынша нұсқаулықтар әзірлеу қажет болады.

Бюджеттен тыс қаражат тарту және негізгі қорлардың қолданыстағы едәуір тозуын жою жолымен тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығын дамытуға қаржыландыруды қамтамасыз ету үшін инфрақұрылымдық объектілерді дамыту үшін коммуналдық қызметтермен орта және ұзақ мерзімді несиелік ресурстарды тартуға арналған инвестициялық жобаларды техникалық-экономикалық негіздеу әдістемесі әзірленуде.

Тұрғын үй мен коммуналдық қызметтерге ақы төлеудің жаңа шарттарына көшудің соңғы кезеңі тұрғын үйді ұстауға және жөндеуге кеткен шығындарды, сондай-ақ коммуналдық қызметтерді тұрғындардың толық өтеуі болып табылады. Осы жағдайларда тарифтердің екі тобын құру тәжірибесі өтпелі кезең үшін қалады.

Бірінші топ - бұл тұрғындар үшін әр нақты кезеңде қалыптасқан тарифтер мен тарифтердің деңгейіне қарамастан, кәсіпорын алатын тарифтердің экономикалық әртүрлілігі болып табылатын, оларды өндіруге және сатуға арналған кәсіпорындардың шығындарын жабатын тұрғын үй-коммуналдық қызметтерге экономикалық негізделген бағалар мен тарифтер.

Экономикалық тұрғыдан негізделген тарифтер қызметтердің кепілдігінің сапасына байланысты қызметтерді ұсыну құны мен тапсырыс беруші мен мердігер арасында келісілген пайда мөлшерінің стандарттары негізінде белгіленеді. Екінші топ әр нақты кезеңге жергілікті әкімшілік бекіткен халыққа арналған тұрғын үй-коммуналдық қызметтерге бағалар мен тарифтерді ұсынады.

Тарифтерді белгілеу мәселелеріне көп көңіл бөлінеді, өйткені коммуналдық қызметтердің әл-ауқаты оның ауқымына байланысты.

Экономикалық негізделген ставкалар мен тарифтер осы қызметтерді өндіруге және сатуға әлеуметтік қажетті шығындарды көрсетеді. Нарықтық экономикаға көшу кезіндегі экономикалық негізделген ставкалар мен тарифтердің деңгейі нарықтық конъюнктурамен белгіленіп, ұсынылатын қызметтердің сапалық параметрлерін ескере отырып, әділ нарықтық баға негізінде белгіленуі керек, мысалы, тұрғын үй сапасы оның айырбастау жағдайында осы сатыда ең үлкен деңгейде болатын сияқты дәрежесі нақты нарықтық қатынастарды көрсетеді.

Алайда, бүгінгі таңда әр елді мекенде өндірістік қызметтер нарығының болмауы экономикалық негізделген тарифтерді қалыптастыру кезінде белгілі бір елді мекеннің объективті табиғи, қала құрылысы және демографиялық жағдайларын ескере отырып сараланған тұрғын үй-коммуналдық қызметтерге арналған нормативті шығындарды ескеруді және келісім бойынша белгіленген тұтынушылық қасиеттерді талап етеді. Шығындар стандарттарын пайдалану және қызмет көрсету сапасына сәйкес бағалар мен тарифтерді белгілеу мүмкіндігі тұтынушыға оны өндіруге кеткен шығындарды және осы шығындарға сәйкес тұтынушылық қасиеттер деңгейін объективті бағалауға мүмкіндік беретін құрал (қызмет көрсету нарығы болмаған жағдайда) береді.

Экономикалық негізделген тарифтермен тарифтерді енгізудің негізгі мақсаттары:

- тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық кәсіпорындарын шығындарды өтеуді қамтамасыз ететін мөлшерде тұрғын үй мен коммуналдық қызметтерге ақы төлеуге біртіндеп көшу арқылы шығынсыздық режиміне көшіру, оның өзіндік құнына сәйкес қызметтерге ақы төлеуге көшу;

- тарифтік деңгейде қызмет көрсету сапасы мен сенімділігін экономикалық бағалауды және ынталандыруды жүзеге асыру, яғни қызметтерді өнім ретінде бағалау мүмкіндігі;

- экономикалық әдістермен монополиялық жоғары тарифтер мен тарифтердің белгіленуіне жол бермеу, қызметтерді бөлу және төлеу кезінде азаматтарды әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ету.

Осы әдістеме негізінде есептелген экономикалық негізделген ставкалар мен тарифтер азаматтардың тұрғын үй мен коммуналдық қызметтерді күтіп-ұстауға және жөндеуге төлемдер деңгейін анықтау үшін қолданылады. Сонымен бірге, біріншісі азаматтарға жалдау шарты бойынша берілетін мемлекеттік және муниципалдық, қоғамдық тұрғын үй қорлары үшін, ал екіншілері меншік түріне қарамастан тұрғын үй қорының барлық түрлері үшін қолданылады. Бұл ставкалар мен тарифтердің мөлшері азаматтардың төлемдері мен мерзімдері шегінде тұрғын үй мен коммуналдық қызметтерге экономикалық негізделген тарифтердің пайызымен белгіленеді.

Халыққа төленетін төлем мөлшерлемесінде қызметтерді бір пайдаланушыға үнемдеуді сипаттайтын төлемнің жеке желісін бөлуді қарастырған жөн. Мемлекеттік тұрғын үй инспекциялары коммуналдық қызметтердің құнын төмендетуге айтарлықтай үлес қосуы керек, ал

бірінші кезекте тарифтің ресурстық компоненті алға қойылуы керек. Мамандардың есебі бойынша жыл сайын өндірілетін жылу энергиясының 10% -ына дейін қалалардың жылу магистральдары жоғалтады. Тасымалдау кезінде де, жылу өндірісі кезінде де шығындар, жанармайдың ұтымсыз шығыны қызмет құнына қосылады және тарифтердің өсуіне әкеледі. Алайда, тұрғындар шығындардың мұндай түрлерін төлеуге міндетті емес екендігі түсінікті.

Сонымен, шығындарды және, демек, тарифтерді төмендету әлеуметтік шығындарды азайтуға көмектеседі. Осы мақсатта біз тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығын реформалаудың ресурстарды үнемдеу саясатына сәйкес келетін энергетикалық ресурстарды өндіру мен тұтынуды есепке алу жүйесін енгізуді ұсынамыз.

Шығындар бағасы және тұрғын үй-коммуналдық қызметтердің экономикалық негізделген ставкалары мен тарифтері материалдар, электр энергиясы, отын және ресурстардың басқа түрлеріне бағалар мен тарифтердің өзгеруіне, жалақы шарттары мен инфляциялық процестердің өзгеруіне байланысты қызметтерді көрсетуге жасалған шарттарда қайта қаралады. Өзіндік шығындар өндіріс технологиясы мен ұйымдастырылуына байланысты қызметтерді көрсету процесінде негізгі құралдарды, материалды, отын-энергетикалық, жұмыс күшін және ресурстардың басқа түрлерін пайдалануға байланысты шығындардан, сондай-ақ соңғыларын басқару мен ұстауға байланысты шығындардан тұрады.

Негізгі құралдарды ұдайы өндіруге жұмсалатын шығындар негізгі құрал-жабдықтың қызмет ету мерзіміне байланысты негізгі құралдардың баланстық құнынан пайызбен амортизация (тозу) түрінде қосылады. Экономикалық негізделген тарифтің негізі болып табылатын қызметтердің өзіндік құнына әр түрлі меншік нысандарындағы тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық кәсіпорындары құрылыс шарттары бойынша ұсынатын барлық жұмыстар мен қызметтердің типтік шығындары кіруі керек. Экономикалық негізделген ставкалар мен тарифтерді анықтаудың бастапқы негізі мыналар:

- тұтынушыларға еңбек шартына сәйкес көрсетілетін жұмыстар мен қызметтердің тізбесі;

- материалдық, еңбек және қаржылық шығындар стандарттары, сондай-ақ тұрғын үй-коммуналдық қызметтерді тұтыну стандарттары;

- бухгалтерлік есеп деректері.

Шығындардың құрамы, қызметтер құнының жеке элементтерінің мазмұны тұтынушыларға көрсетілетін қызметтердің нақты түріне байланысты. Сонымен бірге, белгілі бір тұтынушылық қасиеттері бар өнім болып табылатын қызмет құрамына түпкі нәтижені - қызметті тұтынушыға тікелей сатуды қамтамасыз ететін, жұмыс жасаудың толық циклі кіреді, бұл қызметті өндіру мен сату бойынша барлық жұмыстарды бір кәсіпорын орындайтындығына немесе белгілі бір жұмыс түрлерін бас мердігер сеніп тапсырғанына қарамастан. басқа кәсіпорындар немесе жеке фирмалар.

Мамандандырылған ұйымдардың қызметтеріне монополиялық жоғары бағалардың алдын алу үшін олардың деңгейін қолданыстағы заңнамаға сәйкес жергілікті әкімшілік бекітіп, содан кейін қажет болған жағдайда экономикалық негізделген тарифке қосу керек. Практика көрсеткендей, кейбір облыстар мен қалалар көбінесе экономикалық негізделген тарифтердің деңгейін асыра бағалайды. Сонымен қатар, көптеген аймақтарда мұндай тарифтерді есептеу қаржылық және материалдық-техникалық ресурстарға жалпы қажеттілікті анықтау іс жүзіндегі стандарттарға сәйкес жүзеге асырылады, ал олардың саны мен жалақы қорын есептеу кезінде ескірген стандарттар қолданылады.

4.4 Коммуналдық энергетикалық кәсіпорындарды ұйымдастыру және жоспарлау ерекшеліктері

Қалалардың отын-энергетикалық кешенінің кәсіпорындарына мыналар жатады: отын-энергетикалық кәсіпорындар; электр және жылу желілері кәсіпорындары; газ нысандары. Қаланың отын-энергетикалық кешенінің (ОЭК) кәсіпорындары тұрғын үйлерді, ғимараттар мен құрылыстарды әр түрлі мақсатта ыстық сумен, жылумен, электрмен және газбен қамтамасыз етеді. Олар инженерлік-техникалық жүйелердің жұмыс істеуін қамтамасыз етеді, су-энергетикалық ресурстарды алады және оларды коммуналдық қызметтерге жеткізеді. Сонымен қатар, олар инженерлік құрылымдар мен желілерді жақсы жағдайда ұстайды. Қазіргі уақытта салада жүйелік дағдарыстың болуы туралы айтуға болады, оны жеңу үшін бағыттар мен деңгейлерде өзара байланысты іс-шаралар бағдарламасы қажет. Энергиямен жабдықтау процесінің тиімділігін қамтамасыз ету үшін барлық субъектілердің мүдделерінің сәйкестігін қамтамасыз ету қажет. Қазіргі уақытта энергиямен жабдықтаушы субъектілердің мүдделерінде көптеген қайшылықтар мен келіспеушіліктер бар. Кәсіпорындар, ұйымдар және тұрғындар, энергия ресурстарының тұтынылуын реттейтін заңнамалық белгіленген стандарттар мен талаптардың болмауына, қиын қаржылық жағдайға байланысты энергияны үнемдеуге қызығушылық танытпайды. Сондықтан энергияны үнемдеудің маңызды бағыттарының бірі оны ынталандыру механизмін жасау болып табылады. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықта энергия үнемдеуді ынталандыратын негізгі бағыттарға мыналар кіреді:

- 1) энергия үнемдеуді ынталандыратын субъектілер арасындағы қатынастарды ұйымдастыру;
- 2) тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық кәсіпорындарының ұйымдастырушылық құрылымын жетілдіру;
- 3) монополиясыздандыру және бәсекелестік органы дамыту;
- 4) энергия үнемдейтін жабдықты енгізуді ынталандыру;
- 5) саладағы баға белгілеу және қаржыландыру механизмін жетілдіру.

Қалаларды энергиямен жабдықтаудың ерекшелігі жылу магистральдары мен қазандықтардың муниципалдық меншігінде болуымен анықталады. Алайда, әдетте, қаланы ЖЭО, ГРЭС, АЭС жылу

энергиясымен қамтамасыз ететін негізгі энергетикалық қуаттар бөгде энергетикалық компанияларға тиесілі. Қыс мезгіліне дайындық кезінде бұл кәсіпорындар жылу трассаларының жөнделуін ғана емес, сонымен бірге барлық энергетикалық нысандардың қорларын құруы керек. Қыста температураның төмендеуі күтпеген жерден болуы мүмкін, бұл жылу өндірісінің айтарлықтай өсуін қажет етеді. Сондықтан электр энергиясын өндіруде берілген температура режимін сақтау үшін жеткізілімге қарағанда, отынды жеткізудің анағұрлым көп мөлшері қажет. Бюджет тапшылығы жағдайында отын-энергетика кешені кәсіпорындарын қаржыландыру үшін қосымша ресурстар тартудың өте өткір қажеттілігі туындайды.

Электр және жылу энергиясын өндіруге кететін шығындар екі бөлімге бөлінеді:

1. Табиғи көрсеткіштер.
2. Коммерциялық өнімге шығындар.

Негізгі табиғи көрсеткіштер:

1. Электр энергиясын өндіру, мкВтсағ.
2. Шиналардан электр қуатын шығару, мкВтсағ.
3. Жылу энергиясының бөлінуі, т.Гкал.

Шығындарға келесілер кіреді:

1. Материалдық шығындар, оның ішінде: шикізат, негізгі материалдар, қосалқы материалдар, өндірістік қызметтер, технологиялық мақсаттағы отын, сатып алынған энергия.

2. Еңбек шығындары.

3. Әлеуметтік қажеттіліктерге арналған жарналар.

4. Негізгі құралдардың тозуы.

5. Басқа шығындар, оның ішінде: жөндеу қорына аударымдар, өндірістік емес шығындар, басқа шығындар.

6. Өнімге кірмейтін шығындар.

7. Кейінге қалдырылған шығындар.

Материалдық шығындар (52%) электр және жылу энергиясын өндіретін кәсіпорындардың шығындар құрылымындағы ең үлкен үлесті құрайды. Технологиялық мақсаттағы отын (42%); онда басқа шығындар бар (24%), соның ішінде. Жөндеу қорына аударымдар (17%), негізгі құралдардың тозу құны (13%), еңбек шығындары (8%) және әлеуметтік қажеттіліктерге аударымдар (3%). Яғни, бұл өндіріс материалдық және капиталдыққа жетеді.

Жылу беру құнын есептеу екі бөлімнен тұрады:

1. Табиғи көрсеткіштер.

2. Коммерциялық өнімге шығындар.

Негізгі табиғи көрсеткіштер:

1. Желілердің орташа ұзындығы.

2. Құбырларды жөндеу - барлығы, оның ішінде:

- бөгде ұйымдардың күрделі жөндеуі;

- өз күштері мен күрделі жөндеу жүргізу;

- үшінші тұлғаларға жөндеу жүргізу;
- техникалық қызмет көрсету.
- 3. Клапандарды жөндеу.
- 4. Оқшаулауды жөндеу.
- 5. Жалпы пайдаланушығындары - барлығы, соның ішінде:
 - басқару аппаратына еңбекақы төлеу құны;
 - әлеуметтік қажеттіліктерге аударымдар;
 - басқа шығындар;
- 6. Толық өзіндік құны бойынша жалпы шығындар.
- 7. Кіріс – жалпы есептелген.
- 8. Желілерді күтіп ұстау және пайдалану кезіндегі шығындар.

Жылу энергиясын жіберетін кәсіпорындарда шығындардың құрылымы келесідей: қызметтердің өзіндік құнындағы ең үлкен үлесті материалдық шығындар алады (61%), содан кейін еңбек шығындары (14%), амортизация (11%), басқашығындар (9%) және шегерімдер бар әлеуметтік қажеттіліктер (5%). Яғни, бұл кәсіпорындар да материалды қажет етеді.

Еліміздегі жылуэнергиясымен жабдықтау жөніндегі реттеліп көрсетілетін қызметтерге арналған тарифті есептеу тетігінің ерекшеліктерін қарастырайық. Жылу энергиясымен жабдықтау жөніндегі реттеліп көрсетілетін қызметтерге тарифті есептеу тетігі меншік нысанына қарамастан, жылу энергиясын жабдықтау жөніндегі табиғи монополия субъектілеріне қолданылады. Жылу энергиясымен жабдықтау жөніндегі реттеліп көрсетілетін қызметтерге тариф мынадай формула бойынша анықталады:

$$T = (Z_{ппрс} + P_{ппрс}) / Q,$$

мұндағы:

$T_{өнд}$ – жылу энергиясын өндіруге арналған тариф, 1 гига калория үшін теңге (бұдан әрі - теңге/Гкал);

$Z_{ппрс}$ – жылу энергиясын беру, тарату және онымен жабдықтау жөніндегі реттеліп көрсетілетін қызметтерді ұсынуға арналған субъектінің экономикалық негізделген шығындары, теңге;

P – жылу энергиясын беру, тарату және онымен жабдықтау жөніндегі реттеліп көрсетілетін қызметтерді тиімді түрде ұсынуға қажетті пайданың жол берілетін деңгейі, теңге;

Жылу энергиясымен жабдықтау жөніндегі реттеліп көрсетілетін қызметтерге тариф бекітілген кезде немесе субъект үшін жылу энергиясын өндіру және беру, тарату және онымен жабдықтау жөніндегі реттеліп көрсетілетін қызметтерге тарифтер әрбір көрсетілетін қызмет бойынша жеке бекітілген кезде мынадай формуламен есептеледі:

$$T = T_{өнд} + T_{беру} + (Z_{жабд} + P_{жабд}) / Q,$$

мұндағы:

Төнд – жылу энергиясын өндіруге арналған тариф;

Тберу – жылу энергиясын беру мен таратуға арналған тариф;

Zжабд – жылу энергиясымен жабдықтау жөніндегі реттеліп көрсетілетін қызметтерді ұсынуға арналған субъектінің экономикалық негізделген шығындары, теңге;

Ржабд – жыл энергиясымен жабдықтау жөніндегі реттеліп көрсетілетін қызметтерді тиімді ұсынуға қажетті пайданың жол берілетін деңгейі, теңге.

Электр энергиясын беру саласындағы көрсетілетін қызметтерге тариф тағайындау Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес жүргізіледі.

Электр энергиясын беру саласында мынадай формула бойынша есептелетін тариф қолданылады:

$$T_{\text{ҰЭЖ бойынша беру саласында}} = \frac{Z_{\text{ЭЭ беру саласында}} + P_{\text{ЭЭ беру саласында}}}{W_{\text{ЭЭ беру саласында}}}, \text{ мұндағы:}$$

$T_{\text{ҰЭЖ бойынша беру саласында}}$ – ұлттық электр желісі бойынша электр энергиясын беру саласындағы көрсетілетін қызметтер тарифі, теңге/кВт.сағ.;

$Z_{\text{ЭЭ беру саласында}}$ – электр энергиясын беру саласындағы көрсетілетін қызметтерге жүйелік оператордың экономикалық негізделген шығындары, теңге;

$P_{\text{ЭЭ беру саласында}}$ – электр энергиясын беру саласында қызметтерді тиімді көрсету үшін қажетті қолданысқа енгізілген активтердің реттелетін базасына жол берілетін пайда деңгейі, теңге;

$W_{\text{ЭЭ беру саласында}}$ – субъектінің электр энергиясын ұлттық электр желісі бойынша берілетін көрсетілетін қызметтерді тұтынушылармен жасасқан шарттарымен, субъектінің жалпыға бірдей сапалы қызмет көрсету міндеті мен мүмкіндіктеріне, тарифтер деңгейін ұстап тұру немесе өсіру мақсатында көлемдерді төмендетуге жол бермеуге негізделген ниет хаттамаларымен және есептеулермен расталған, ұлттық электр желісі бойынша электр энергиясын тұтынушыларға беру саласындағы жоспарланатын жылдық көлем, кВт.сағ.[22].

Бүгінгі таңда Қазақстанда ғана емес, әлемдік экономика үшін қуат көзі мен су, жылу, тағы басқа коммуналдық қызмет түрлерін үнемді, әрі ысырапсыз пайдалану өзекті мәселе болып отыр. Желілердегі энергия шығындарын азайту үшін электр және жылу жүйелерін жаңалау көп қаражатты қажет етеді. Мемлекет алға қойған даму стратегияларында тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты жаңарту мәселелерін шешу үшін мемлекеттік бюджет жеткіліксіз болғандықтан, жаңғырту жұмыстарына жеке кәсіпкерлер мен инвесторларды тартуда.

4.5 Сумен жабдықтау және су бұру нысандарын ұйымдастыру және жоспарлау

Сумен жабдықтау және су бұру кәсіпорындарының негізгі міндеттері:

1) тұрғындар мен басқа тұтынушылар үшін барабар сапалы ауыз сумен үздіксіз жабдықтауды қамтамасыз ету;

2) ағынды суларды үзіліссіз жоюды және тазартуды қамтамасыз ету;

3) қоршаған ортаны қорғау талаптарын ескере отырып, сумен жабдықтау және су бұру объектілерінің ақаусыз жұмысын қамтамасыз ету.

Қалалардағы сумен жабдықтау және су бұру функцияларын әдетте «Су Арнасы» деп аталатын кәсіпорын орындайды. Су арнасы келесі жұмыс түрлерін орындайды:

- су алу және тазарту;

- желіге су беру және қажетті қысымды ұстап тұру;

- тұтынушыларға су тасымалдау;

- тұтынушыларға су беру;

- суды тұтыну мен тұтынуды есепке алу мен бақылауды ұйымдастыру;

- ағынды суларды бұру, тасымалдау, айдау және тазарту.

Тұтынушылар дегеніміз: халық, коммуналдық және тұрмыстық кәсіпорындар, мемлекеттік және қоғамдық мекемелер, сауда кәсіпорындары және т.б. Тұтынушылардың тағы бір бөлігі - қалалық сумен жабдықтау жүйесінен басқа өздерінің сумен жабдықтау жүйелері болуы мүмкін өндірістік кәсіпорындар.

Тұтынушылардың әр түрлі топтары үшін көрсетілген қызметтер үшін төлемдер әр түрлі мөлшерлемелер бойынша жүзеге асырылады: халық және бюджеттік ұйымдар үшін - минималды, өнеркәсіптік кәсіпорындар үшін - максималды. Осылайша, кросс-субсидиялау бар, яғни тұтынушылардың кейбір топтары (заңды тұлғалар) есебінен басқалары (халық) арзан қызмет алады. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саласындағы реформалардың нәтижесінде тұтынушылардың әр түрлі топтары үшін қызмет көрсету құнындағы қалыптасқан алшақтықты жою жоспарланып отыр.

Сумен жабдықтау жүйесі - бұл көзден су алғаннан кейін оны жабық құбырлар арқылы елді мекенге және әрбір тұтынушыға өткізетін құрылымдар мен жабдықтардың жүйесі.

Сумен жабдықтаудың техникалық түрі және судың көтерілу биіктігі сумен жабдықтау экономикасына шешуші әсер етеді. Қала өмірінде сумен жабдықтау және су бұру жүйесінің сенімді жұмысы бірінші кезектегі міндет болып табылады, бірақ оны шешуге бірқатар мәселелердің болуы кедергі келтіреді: қолданыстағы жүйелер әбден тозған, техникалық тұрғыдан ескірген және жетілмеген; монополиялық сумен жабдықтау және су бұру жүйесін қатаң орталықтандыру және т.б. Жоғарыда айтылғандарға байланысты, бұл жүйелердің жұмысының сенімділігі өте төмен, оларды ұстауға пайдаланылатын шығындар өте жоғары, ал су шығыны тым көп.

Бір адамға нақты су тұтыну шет елдердегі сәйкес параметрлерден 2-3 есе жоғары.

Су ысыраптарының экономикалық салдары:

- шикізат ретінде судың тікелей экономикалық шығындары, оны алу үшін айтарлықтай қаржылық және материалдық шығындар қажет;

- суды шығаруға, жеткізуге және тазартуға электр энергиясының қосымша шығындары;

- судың жоғалуы (7–8%) сумен жабдықтау кәсіпорындарының қуаттылығының артуына әкеледі;

- судың асып кетуі мен ысырабы канализация жүйесі мен тазарту құрылыстарына жүктеменің артуына және қуаттылықтың артуына әкеледі.

Сумен жабдықтау және су бұру саласында ішкі өзін-өзі қаржыландыру болғанына қарамастан, бюджетпен қарым-қатынастың нәтижелері барлығы қарастырылады. Себебі, бұл кәсіпорындардың кірісі сатылатын судың сапасына байланысты анықталады, ал кәріз жүйесін пайдаланғаны үшін төлем тұтынушы берген 1 м³ судың өзіндік құнына қосылады. Сонымен қатар, бюджеттік есептілікте сумен жабдықтау және су бұру нысандарына бөлінбей, сумен жабдықтау және су бұру секторымен байланыс жалпы бап ретінде ескеріледі. Бухгалтерлік есеп пен статистиканың барлық осы кемшіліктері өзін-өзі ақтайтын қатынастарды орнатуға және жұмыстың экономикалық нәтижелері үшін экономикалық жауапкершілік деңгейінің жоғарылауына кедергі келтіреді.

Қалаларды сумен жабдықтауды жақсарту үшін су қоймалары мен су өткізгіштердің құрылысы қымбатқа түседі. Суды тұтынудың артуы тазарту құрылыстарын дамытуды қажет етеді және сумен жабдықтау және су бұру құрылыстарын ұстауға шығындардың өсуіне әкеледі. Су ресурстарының көлемінің төмендеуі, суды шығару орындарынан оны пайдалану орындарынан қашықтықтың артуы, қымбат құрылыстар салу, оларды заманауи жабдықтармен жарақтандыру негізгі қорлардың қымбаттауына әкеледі. Бұл себептер жұмысшылардың біліктілігін арттыру қажеттілігін туғызады. Негізгі құралдардың құнын және жұмысшылардың біліктілігін жоғарылату амортизациялық аударымдардың және жалақының өсуін тудырады, бұл сайып келгенде сумен жабдықтау және су бұру қызметтері құнын арттырады.

СЖЖСБ (сумен жабдықтау және су бұру құрылғылары) - бұл тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығының капиталды қажет ететін саласы, өнімнің өзіндік құнындағы амортизацияның үлесі өте жоғары (35–55%). Демек, осы саладағы өзіндік құнын төмендетуді негізгі қорларды пайдалануды жақсартудан іздеу керек. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, өзіндік құнын төмендету шараларын жүргізу өте маңызды. Су жабдықтау құнын төмендетудің негізгі бағыты: энергияны үнемдеу.

Суды тұтынуға экономикалық жауапкершілікті арттыру процесі сумен жабдықтау және су бұру қызметтерін орынды тұтыну мәдениетін қалыптастырумен қатар жүруі керек. Бұл үшін судың механизмін икемді қолдану маңызды рөл атқаруы керек. қызмет ақыларын нормалардан тыс

кеңірек пайдалану қажет. Бұл бюджеттен сумен қамтамасыз етуге субсидияларды азайтуға мүмкіндік береді.

Кейбір сумен жабдықтаушы ұйымдар суды сырттан - қуаты артық ведомстволық шаруашылықтардан сатып алады. Бұл су тазартылған немесе тазартылмаған түрде болуы мүмкін. Тазартылмаған түрдегі суды сумен жабдықтау жүйесі сатып алады, егер тұтынушыларды техникалық қажеттіліктерге жеткізетін арнайы желі болса немесе меншікті құрылыстардың артық қуаты болса.

Екінші көтергіштің сорғы станциялары арқылы судың көтерілуі тазарту қондырғысы арқылы өткен және өздерінің өндірістік қажеттіліктері үшін тұтынылған су мөлшері арасындағы айырмашылық ретінде анықталады. Алынған айырмашылыққа сумен жабдықтау жүйесі сыртынан сатып алатын тазартылған су мөлшерін қосыңыз. Желіге жалпы сумен жабдықтау 2-лифттің сорғы станциялары көтерген су мөлшері мен желіден тікелей желіге түскен тазартылған су мөлшері ретінде анықталады.

Жоспарланған кезеңдегі тұтынушыларға пайдалы сумен жабдықтау желінің жалпы сумен жабдықтаудың жоспарланған мөлшері мен судың ысыраптары (судың ағып кетуі және есепке алынбаған тұтыну) арасындағы айырмашылық ретінде анықталады.

Кәріз жүйесінің өндірістік бағдарламасы елді мекеннің кәрізге деген қажеттіліктері негізінде және оның жетекші буындарының өткізу қабілетін ескере отырып әзірленеді. Жоспар бойынша ағынды сулардың жалпы шығыны сумен жабдықтау жүйесінен босатылатын су мөлшеріне байланысты анықталады. Іс жүзінде жоспарланған кезеңдегі ағынды сулардың жалпы ағыны ағынды сулар желісіне қосылған барлық тұтынушыларға жоспарда көзделген пайдалы босатылған су мөлшеріне тең. Жалпы ағынды сулар жүйесінің сыйымдылығы деп оның уақыт бірлігінде ағынды суларды ағызу, тазарту және дезинфекциялау қабілеті түсініледі. Осыған сүйене отырып, ағынды сулар жүйесінің өткізу қабілеттілігі оның жетекші буындарымен анықталады, олар: негізгі және аймақтық коллекторлар, негізгі және аймақтық сорғы станциялары және тазарту құрылыстары.

Іс жүзінде, тазарту құрылыстарының өткізу қабілеті басқа жетекші буындарға сәйкес келмегенде немесе тазарту құрылғылары болмаған кезде ағынды сулар тазартусыз ішінара немесе толықтай су объектілеріне жіберіледі. Бұл жағдайда ағынды сулар жүйесінің өнімділігі, әдетте, ағынды сулардың ағынын шектейтін алғашқы екі звеноның біреуінің өткізу қабілеттілігімен анықталады.

Егер ағынды суларды тазарту қондырғысына жіберу гравитациялық коллектор арқылы жүретін болса, онда ағынды сулар жүйесінің өткізу қабілеті осы коллектордың өткізу қабілеттілігімен анықталады. Ағынды суларды тазарту қондырғысына сорғы станциясының сорғылары арқылы жеткізетін жағдайларда, кәріз жүйесінің өткізу қабілеті сорғы станциясының жұмыс сорғыларының жұмысына сәйкес орнатылады.

Ағынды сулардың тазарту қондырғысы арқылы ағуы ағынды сулар жүйесінен шығарылатын ағынды сулардың жалпы мөлшеріне және тазарту қондырғысының өткізгіштігіне байланысты. Механикалық тазарту қондырғыларының өткізу қабілеті механикалық өңдеудің негізгі буыны - алғашқы тұнбаға арналған резервуарлардың өткізу қабілеттілігіне сәйкес белгіленеді, өйткені шламды тазартуға арналған басқа қондырғылардың (метан цистерналары, шлам төсеніштері және т.б.) өнімділігі әдетте алғашқы шөгінділерде пайда болған шөгінділер мөлшеріне сәйкес келеді.

Биологиялық тазарту қондырғысының өткізу қабілеті (биофилтрация немесе аэрация) тазарту қондырғысының бір звеносының (алғашқы шөгінділер, биофилтрлер немесе аэротенктер, екінші реттік шөгінділер) сұйықтықты өңдеуді шектейтін өткізу қабілеттілігімен анықталады. Мәселен, мысалы, алғашқы шөгінділердің сыйымдылығы биофилтрлерден немесе аэротенктерден аз болған кезде, биологиялық тазарту қондырғысының өнімділігі алғашқы шөгінділердің сыйымдылығына сәйкес орнатылады.

Егер биофилтрлердің немесе аэротенктердің өткізу қабілеті алғашқы шөгінділерге қарағанда аз болса, онда биологиялық тазарту қондырғысының өнімділігі биофилтрлердің немесе аэротенктердің өткізу қабілетіне сәйкес орнатылады.

Қазақстанда магистральдық құбыр жолдары және арналар арқылы су беру жөніндегі реттеліп көрсетілетін қызметтерге тарифті есептеу ерекшеліктері бар. Ол ҚР-ның «Тарифтерді қалыптастыру қағидаларын бекіту туралы» заңнамасында көрсетілген.

Экономикалық негізделген шығындар егер субъект көрсетілетін қызметтерді бірнеше облыстардың немесе учаскелердің аумағында ұсынса, егер субъект көрсетілетін қызметтерді облыс, қала, аудан аумағында ұсынса, субъектінің аумақтық филиалдарының шығындарынан қалыптасады.

Субъектінің құрамында екіден астам өндірістік аумақтық филиал болған жағдайда, жиынтық шығындар мына формула бойынша есептеледі:

$$Z_{\text{жалп}} = Z_{\text{фил}} + Z_{\text{центр}}$$

мұндағы:

$Z_{\text{жалп}}$ – субъектінің жалпы экономикалық негізделген шығындары, теңге;

$Z_{\text{фил}}$ – көрсетілетін қызметтердің көлеміне есептелген, субъектінің аумақтық филиалдарының жиынтық экономикалық негізделген шығындары, теңге;

$Z_{\text{орт}}$ – субъектінің орталық аппаратының шығыстары, теңге.

Суды магистральдық құбыржолдары арқылы және арналар арқылы беру жөніндегі қызметтерге арналған тариф мынадай формула бойынша есептеледі:

$$T_n = \frac{Z_n + \text{ДУП}_n}{V_n},$$

мұндағы:

n - тарифтің қолданылу кезеңі (бір жылға немесе бүкіл кезеңге);

T_n - 1 текше метр үшін тарифтің қолданылу кезеңіне магистральдық құбыржолдары арқылы және арналар арқылы су беру жөніндегі қызметтерге арналған тариф, теңге;

Z_n - осы Қағидалардың талаптарын ескере отырып қабылданған тарифтің қолданылу кезеңіне арналған экономикалық негізделген шығындар, мың теңге;

ДУП_n-тарифтің әрекет ету кезеңіне салық салынғанға дейінгі пайданың рұқсат етілген деңгейі, мың теңге;

V_n -тарифтің әрекет ету кезеңінде көрсетілетін қызметтер көлемі, мың текше метр. [22].

Қазақстан Республикасында суды тұтынудың даму қарқынын төмендету бойынша іс-шаралар қарқынды жүруде. Өнеркәсіпте, тұрғын үй коммуналдық шаруашылығында суды үнемдейтін заманауи технологиялар қолданыста бар. Өндірістік процестерді басқарудың автоматтандырылған жүйелері енгізілді. Сулардың мемлекеттік және бастапқы есебі құрылды. Ендігі шешім өзен ағынын реттеу арқылы су ресурстарының аумақтық дұрыс бөлінуін және су ағындарын бірлесіп пайдаланудың құқықтық және экономикалық механизмдерін құру қажет.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары

1. Өнімнің өзіндік құны қалай анықталады?
2. Қала шаруашылығында кәсіпорындардың шығынды азайту, өнімді жақсартудың тиімді жолдары қандай?
3. Коммуналдық шаруашылықтағы өзіндік құнын есептеу объектілері?
4. Коммуналдық шаруашылық шығындарын топтастырыңыз?
5. Тұрғын үй-коммуналдық қызмет құнын есептеу ерекшеліктері?
6. Қала экономикасы үшін кәсіпорынның өзіндік құнын анықтау мен баға белгілеу қажеттілігі қандай?

1-тапсырма. Өзіндік құн әдістеріне сипаттама беріңіз. Кестені толтырыңыз.

Калькуляциялау әдістері			
Тікелей есептік	Нормативтік	Есептік талдау	Параметрлік

2-тапсырма. Эссе жазыңыз. Тұрғын үй-коммуналдық қызметті электронды-цифрлық төлеудің тиімділігі. Ақылды қала, ақылды үй жобасының қала экономикасының дамуына әсері.

3-тапсырма. Есепті шығарыңыз.

V және VI болашақ құрылыс тұрғын аудандардың есептік электр қуатын анықтау.

Бастапқы деректер: тұрғын аудандар халқының саны: V аудан -75,3 мың адам.; VI аудан -73,2 мың адам. Аудандар 5 , 9 және 12-қабатты тұрғын үйлермен салынууда және толық абаттандырылады. Көп қабатты үйлердің үлесі 40%. Тұрғын үйлер газ плиталарымен жабдықталған. Қоғамдық ғимараттардаас блоктарының 50% – ы газбен, 50% - ы электр плиталарымен жабдықталған. Тұрғын ғимараттардың электр тұтынуының үлестік есептік жүктемелері қабылдайды:

- 5 қабатты ғимараттар үшін-113 Вт/адам.;

- 9-12 қабатты ғимараттар үшін-141 Вт/адам.

Есептеу үлкейтілген көрсеткіштер бойынша жүргізіледі.

Қоғамдық ғимараттардың есептік қуатының үлестік нормасы 66 Вт/адамды құрайды. Тұрғын үйлердің берілген құрылымы үшін олардың жиынтық үлестік есептік жүктемесін анықтаңыз?

Тест тапсырмалары

1.Қала кәсіпорындарының экономикалық-әлеуметтік даму жоспарына қандай бөлімдер кірмейді

- A) қаржы жоспары
- B) әлеуметтік жоспар
- C) еңбек жоспары
- D) бизнес жоспар

2.Тұрғын үйлер мен қоғамдық ғиматтарды жылумен, сумен, электрмен, газбен үздіксіз қамтамасыз ететін сала:

- A) қаржылық қамтамасыз ету
- B) санитарлық қамтамасыз ету
- C) ғылыми, мәдени, білім беру
- D) инженерлік қамтамсыз ету

3. Бекітілген (тарифтерді) бағаларды монополиялық кәсіпорындар үшін кімдер белгілейді

- A) жергілікті органдар
- B) атқарушы органдар
- C) парламент
- D) сот

4. Тарифтердің ең төмен бағасы кімдерге белгіленеді

- A) заңды тұлғаларға
- B) студенттерге
- C) халыққа
- D) зейнеткерлерге

5. Тариф түрлеріне жатпайды:

- A) нарықтық
- B) келісімшарттық
- C) бекітілген
- D) бекітілмеген

6. Кәсіпорын жоспары дегеніміз:

- A) кәсіпорынның барлық салаларын сипаттайтын құжат
- B) кәсіпорынның құпия құжаты
- C) қызметкерлердің мінез-құлық ережесі
- D) бизнес жоспары

7. Қаланың отын-энергетикалық кешеніне:

- A) электр энергия, жылу
- B) су құбыры
- C) қалдықтарды тасымалдау
- D) дәліз жуу

8. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықта энергия үнемдеуді ынталандыратын негізгі бағыттарға мыналар кіреді:

- A) энергия үнемдеуді ынталандыратын субъектілер арасындағы қатынастарды ұйымдастыру;
- B) энергия үнемдейтін жабдықты енгізуді ынталандыру;
- C) монополиясыздандыру және бәсекелестік ортаны дамыту;
- D) тұрғындардың татулығы мен тазалығы

9. Электр және жылу энергиясын өндіретін кәсіпорындардың шығындар құрылымындағы ең үлкен үлесті құрайды:

- A) жөндеу қорына аударымдар
- B) еңбек шығындары
- C) материалдық шығындар
- D) әлеуметтік қажеттіліктерге аударымдар

10. Монша мен кір жуатын орындардың кәсіпорындарында ақы төлеудің қандай түрлері қолданылады

- A) карталық және чектік
- B) уақыттық және ставкалық
- C) ақылы және тегін
- D) бонустық және броньдық

11. Тариф түрлеріне төмендегілердің қай түрі жатпайды

- A) нарықтық
- B) бекітілген
- C) келісімшарттық

D) тікелей

12. Қалалық баға белгілеудің негізгі ерекшеліктері:

- A) бағаны белгілеу кезінде қызметтің әлеуметтік мәні ескеріледі
- B) кәсіпкердің дәрежесі ескеріледі
- C) кәсіпорынның тұрған жері ескеріледі
- D) материалдық жағдайы ескеріледі

13. Тариф дегеніміз:

- A) тауар бағасы
- B) қызметтің саны мен сапасы үшін техникалық төлем
- C) салықтың түрі
- D) бизнестің түрі

14. Электр және жылу энергиясын өндіруге кететін шығындар

- A) тікелей, жанама
- B) табиғи, коммерциялық
- C) мемлекеттік коммерциялық
- D) әлеуметтік, экономикалық

15. Электр және жылу энергиясын өндіруге кететін шығындар екі бөлімге бөлінеді:

- A) табиғи көрсеткіштер және коммерциялық өнімге шығындар
- B) тікелей және жанама
- C) табиғи және жасанды
- D) монополистік және бәсекелестік

16. Тұрғын үй қорының жағдайын бағалау үшін қандай көрсеткіштер қолданылмайды:

- A) ғимараттар саны
- B) тұрғын үйдің пайдалы алаңының мөлшері
- C) тұрғын үйлердің қабаттарының саны
- D) халық саны

17. Суды тұтыну мен пайдалану бойынша өнеркәсіптік кәсіпорындар үшін төлем мөлшері:

- A) минималды
- B) максималды
- C) тарифтік
- D) тарифтік емес

18. Монша мен кір жуатын кәсіпорындар қызметтің қандай түріне кіреді

- A) материалдық
- B) өндірістік
- C) өндірістік емес
- D) құрылыс

19. Қалалардағы сумен жабдықтау және су бұру функцияларын жүзеге асыратын кәсіпорын:

- A) су арнасы
- B) жылу қуат
- C) газ аймақ
- D) таза қала

20. Монополиялық кәсіпорындар үшін бағаны кім белгілейді:

- A) кәсіпорын басшысы
- B) жергілікті орган
- C) президент
- D) әкім

21. Халыққа тарифтер қалай белгіленеді:

- A) ең төменгі тариф
- B) ең жоғарғы тариф
- C) тарифтер барлық халыққа ортақ есептеледі
- D) интегралды тариф қолданылады

22. Қала кәсіпорындары жоспарлау әдістемесіне қандай жүйе қолданылады:

- A) нормалар мен стандарттар
- B) заңдар мен бұйрықтар
- C) тәртіп пен жазалар
- D) ақша мен пайда

23. Электр және жылу энергиясын өндіруге кететін шығындар негізгі табиғи көрсеткіштеріне кірмейді

- A) электр энергиясын өндіру, мкВтсағ.
- B) шиналардан электр қуатын шығару, м.кВтсағ.
- C) жылу энергиясының бөлінуі, т.Гкал.
- D) су құбырларын жөндеу

24. Тұтынушылардың әр түрлі топтары үшін көрсетілген қызметтер үшін төлемдер мөлшерлемелерінің қандай түрлері жүзеге асырылады:

- A) минималды, максималды
- B) тікелей, жанама
- C) төменгі, жоғарғы
- D) қаржылай, заттай

25. Суды тұтыну бойынша халық және бюджеттік ұйымдар үшін төлем мөлшері:

- A) бекітілген
- B) өлшенген
- C) минималды
- D) максималды

5. Қаладағы қоғамдық көлік қызметін ұйымдастыру

5.1. Қалалық қоғамдық көлік кешенінің жалпы сипаты мен мәні

Дүние жүзіндегі қалаларда қоғамдық көлік азаматтардың тұрақты және жайлы өмірін қамтамасыз етудің негізгі аспектісіне айналууда. Барлық тұрғындарға қолайлы жағдай жасауда тиімді менеджмент пен қоғамдық көлікті дамытудың инновациялық тәсілдері маңызды рөл атқарады.

9 сурет - Қоғамдық көлік қызметін ұйымдастырудың инновациялық тәсілдері

Инфрақұрылым және маршруттар - бұл өлік инфрақұрылымын тиімді ұйымдастыру және оңтайландырылған маршруттар жол жүру уақытын қысқартуға және азаматтар үшін қолжетімділікті арттыруға көмектеседі. Жоғары жылдамдықты маршруттарды дамыту және әртүрлі көлік түрлерін біріктіру икемді жүйені жасайды.

Технологияны пайдалану - бұл кесте қолданбалары, онлайн төлем және трафикті басқару жүйелері сияқты технологиялық шешімдерді қабылдау қоғамдық көліктің тиімділігі мен ыңғайлылығын арттыруға көмектеседі.

Экологиялық тұрақтылық - бұл экологиялық тұрақтылыққа баса назар аудара отырып, қоғамдық көлікті ұйымдастыру маңыздырақ болып келеді. Электрлік және гибриді көліктерді пайдалану, велосипед жолдары мен жаяу жүргіншілер аймақтарын салу қоршаған ортаға әсерді азайтуға көмектеседі.

Азаматтармен қарым-қатынас - қоғамдық көлікті дамыту бойынша шешімдер қабылдау кезінде азаматтармен белсенді әрекеттесу.

Қалалық көлік жүйесі – бұл қала ішінде ұтқырлықты қамтамасыз етуге арналған ұйымдастырылған көлік құралдарының кешені. Қаладағы қоғамдық көлікке азаматтарды тасымалдауға арналған әртүрлі көлік түрлері кіреді және олар бірнеше негізгі түрлерге бөлінеді.

1. *Автобустар*. Қалалық көліктің кең тараған түрлерінің бірі автобустар. Олар қаланың әртүрлі бөліктерін және қала маңындағы елді мекендерді байланыстыратын әртүрлі маршруттарды қамтиды. Автобус жүйелері жолаушылар үшін кең қамтуды және қолжетімділікті қамтамасыз етеді.

2. *Троллейбустар*. Электрмен жүретін троллейбустар да қалалық көліктің танымал түрі болып табылады. Олар көбінесе экологиялық таза

қоғамдық көлік опциясын қамтамасыз ететін ірі көшелер мен негізгі бағыттар бойынша пайдаланылады.

3. *Трамвайлар*. Трамвайлар – қала көшелері бойымен рельстермен жүретін теміржол көлігі. Олар тұрақты маршруттар мен қала ішілік байланысты қамтамасыз етеді, сонымен қатар көлік кептелісін азайтудың маңызды құралы бола алады.

4. *Метро*. Метролар - бұл қаланың әртүрлі аудандары арасында жолаушыларды жылдам және тиімді тасымалдауға арналған жерасты қоғамдық көлік жүйелері. Олар жоғары өткізу қабілеттілігін қамтамасыз етеді және жол қозғалысына тәуелділікті азайтады.

5. *Микроавтобустар мен маршрутқалар*. Кейбір қалаларда шағын автобустар мен микроавтобустар жиі кездеседі, олар дәстүрлі жолдармен азырақ қызмет көрсетуі мүмкін маршруттарда икемді және жылдам көлік қызметтерін ұсынады.

6. *Велосипед және жаяу жүргіншілер аймақтары*. Велосипед және жаяу жүргіншілер аймақтарын құру жол қозғалысы мәселелерін азайтуға және азаматтардың белсенді өмір салтын қалыптастыруға ықпал етеді.

7. *Электрлік скутерлер мен велосибильдер*. Бірқатар қалаларда электрлік скутерлер мен велосибильдер соңғы мильге ыңғайлы нұсқаларды ұсынатын қоғамдық көліктерге танымал қосымшаға айналууда.

Қалалық көлік жүйесінің тиімді жұмыс істеуі жоспарлау мен басқаруға кешенді көзқарасты талап етеді. Заманауи қалалар өздерінің көлік жүйелерін жақсартуға, оларды экологиялық таза, тиімді және тұрғындар үшін ыңғайлы етуге ұмтылуда.

Қала аумағын құрылымдық ұйымдастыру келесі элементтерді қамтиды:

- Қаланың көлік жүйесі;
- Инженерлік инфрақұрылым;
- Қаланың ақпараттық жүйесі;
- Қалаларды индустриядан арылту процесі.

Экономикалық инфрақұрылымның құрамдас бөлігі ретінде көлікке автомобиль, әуе, темір жол, теңіз, яғни ішкі су жолы мен құбыр түрі кіреді. Көлік кешенінің элементтеріне өндірістік көлік пен қалалық қоғамдық көліктер де кіреді.

Көлік қызметтері қаланы жоспарлаудың маңызды бөлімі болып табылады. Оның қағидаларын жергілікті билік әзірлейді және бекітеді.

Жолаушылар тасымалын ұйымдастырушы қала тұрғындарының жолаушылар көлігі қызметтеріне деген қажеттілігін анықтап, қалада жолаушыларды тасымалдау жоспарын әзірлейді және бекітеді.

Қаланың маршруттық желісін бекітеді және жол қозғалысы қауіпсіздігі талаптарына сәйкес келмеген жағдайда маршруттар бойынша көлік құралдарының қозғалысын уақытша тоқтату туралы шешім қабылдайды. Заңнамада белгіленген жағдайларда жолаушыларды тасымалдауды жүзеге асыруға қатысты конкурстар ұйымдастырады.

Сонымен қатар тасымалдаушылардың маршруттардағы жұмысын, оның ішінде диспетчерлік қызметтерінің жұмысын үйлестіріп барып, халыққа жолаушылар көлігінің жұмысы туралы ақпарат ұсынады.

Ірі қалалардың дамуымен қатар көліктің барлық түрлерінің саны көбейеді және халықтың тарапынан көлік қызметтерін ұсынуға қойылатын талаптар артады. Ірі қалаларда төрт негізгі көлік жүйесін бөліп қарастыруға болады.

1. Жүрдек рельсті көлік жүйесі ("Метро" үлгісіндегі) және оған қосымша ретінде қаланың шеткі аудандары арасындағы автобус қатынасы.

Мұндай жүйенің экономикалық тиімділігі бір бағытта сағатына 10 мың адамнан асатын жолаушылар ағынының қарқындылығымен анықталады. Мұндай жүйелер ірі мегаполистер үшін қолайлы және іс жүзінде Алматыда қолданылады.

2. Жүрдек рельсті көлік жүйесі (метро, жүрдек трамвай), жеке автокөліктердегі сапарлармен толықтырылатын автобус маршруттары. Яғни қаланың тұрғын аудандарында көліктің үш түрі қолданылуы мүмкін.

Мұндай жүйе кезіндегі нұсқалар:

Орталық қажету, көліктерді автотұрақтарда қалдыру және әрі қарай муниципалдық теміржол көлігімен жүру.

Бұл жүйе біріншісімен салыстырғанда қымбатырақ және оның тиімділігі сағатына 10 мың адам ағынына жеткенде төмендейді.

3. Жер беті көлігінің (автобустар, троллейбустар, трамвайлар) және жеке көлік жүйесі.

Бұл қозғалыс қарқындылығы сағатына 7 мың адамнан аз болған кезде тиімді. Тасымалды қамтамасыз етудің бұл жүйесінің кемшілігі – қала орталығында магистральдар мен тұрақтардың толып кетуі, сондай-ақ кептелістердің саны мен ұзақтығының артуы.

4. Экспресс автобус қатынасы жүйесі – жолаушыларды қала орталықтарына жылдам жеткізу. Бұл жағдайда А нүктесінен В нүктесіне дейінгі маршруттық көлік жүйесі бір уақытта енгізіледі. Жүйе жолаушылар ағыны сағатына 7 мың адамнан азайған да қолайлы.

Қалай болғанда да, қалалардағы көлік саясаты қала құрылысы саясатымен тығыз байланыста болуы тиіс, сондай-ақ жолаушылардың негізгі және қосалқы ағындарын және қала тұрғындарының азайып-көбеюінің ең көп таралған аймақтарын (сауда ұйымдары, кәсіпорындар және азаматтардың көп жиналатын басқа да жергілікті нүктелері) ескеру керек.

5.2 Қалалық көлік желісі: көлік құрылыстары және коммуникациялар

Бүгінгі таңда ірі қаланың көлік кешені келесілерден тұрады: көше-жол желісі, әртүрлі үлгідегі қалалық және аймақтық жолаушылар және жүк көлігінің жүйесі және қалалық көлік инфрақұрылымының объектілері.

Қаланың көлік желісі (ҚКЖ) қала көлігінің алуан түрлері қызмет көрсететін көшелер мен көлік өткелдерінің жиынтығынан, сондай-ақ көше

желісімен ішінара ғана байланысатын немесе мүлдем байланыспайтын (қалалық темір жолдар, эстакадалық автомагистральдар, метрополитен, монорельсті жолдар) жерасты, жербеті және жер үсті көлік желілерінен құралады.

Дамып-жетілу барысында қаланың көлік желілері ірі капитал шығындарын талап етеді. Оларды пайдалану қала құрылысының ұзақ мерзімді дамуын дәл болжауды талап етеді.

ҚКЖ-ға келесідей негізгі талаптар қойылады:

- Жолаушылар мен жүк ағындарының өткізу ауқымын келісу;
- Аялдама бекеттеріне қатысты тәсілдемені ескере отырып, жылжымалы құрам қозғалысын және халықтың көлік уақыты шығындарын барынша азайту;
- қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Қалалық көлік схемаларын әзірлеу әдістемесі танымның диалектикалық логикасының негізгі "жалпыдан жекеге" деген негізгі заңына сүйенеді. Сондықтан сыртқы (қалааралық) көлік жүйелеріне сүйене отырып, жалпы қалалық маңызы бар көлік қатынасын дамытуға басымдық беріледі. Үздіксіз қозғалыстағы автомобиль жолдары қалалық автомобиль көлігінің барлық түрлерінің (маршруттық және маршруттық емес) жолаушылар, жүк тасымалы және арнайы мақсаттағы транзиттік қозғалысын ұйымдастыруға арналған.

Олар әдетте қала көшелерінен тыс жерде жобаланады және ең алдымен сыртқы (қалааралық) автомобиль магистральдарына шығуды, сондай-ақ қаланың жекелеген жоспарлық құрылымдарының өзара байланысын немесе агломерациялар құрамындағы қалалардың байланысын қамтамасыз етеді. Жоспарлық сипаттамалары бойынша автомобиль жолдары айналма немесе радиалдық-диагоналдық болуы мүмкін және бір бағытта кемінде үш жолақ болуы тиіс.

Көлік жол айрықтары тек әртүрлі деңгейде қарастырылады. Жалпы қалалық маңызы бар автомобиль жолдары қаланың әртүрлі аумақтық құрылымдарын жолаушылар, жүк тасымалы және арнайы мақсаттағы маршруттық және маршруттық емес көліктермен байланыстыру үшін қызмет етеді. Бұл құрылымдардың ыңғайлы және ықшам байланысын, сондай-ақ үздіксіз қозғалыс жолдары мен сыртқы көлік магистральдарына шығуды қамтамасыз етеді.

Қалалық көше желісі құрамында ұйымдастырылады. Мұндай көшелердің жүру бөлігінің ені көзделген бағыттардағы жолаушы және жүк ағындарының қуатына байланысты. Олардың бойымен басқа көлік түрлері (рельсті немесе рельссіз электр көлігі және т.б.) жүре алатындықтан, көшелердің енінің бойында автомобиль емес көлік қозғалысы үшін бөлек жолақ бөлінеді. Бірдей маңызы бар авто жолдардағы қиылыстар әртүрлі деңгейлерде ойластырылуы тиіс.

Аудандық маңызы бар автомобиль жолдары маршруттық және маршруттық емес көліктермен жолаушылар мен жүк ағындарын игереді және қала аудандары ішінде қалалық құрылымдардың көлік қатынасын

орнатады. Олар өндірістік аймақтарды немесе кешендерді, селитебті аумақтарын қамтиды, 50-100 мың шақты тұрғыны бар тұрғын аудандарды, қаланың рекреациялық және басқа құрылымдарын біріктіреді, жалпы қалалық маңызы бар жолдарға шығарады. Олардың жүру бөлігінің ені көзделген бағыттардағы жолаушы және жүк ағындарының қуатына байланысты.

Жергілікті көшелер мен өтпелер шағын аудандардағы, кварталдардағы, сондай-ақ қаланың өндірістік, коммуналдық, рекреациялық және басқа да жоспарлы құрылымдарындағы барлық құрылыс объектілері үшін көлік тасымалын қамтамасыз етеді. Олардың жүру бөлігінің ені екі автомобильдің еркін жүруіне мүмкіндік беретіндей етіп есептеледі. Сондай-ақ шағын ауданның немесе кварталдың аумағы арқылы өтуге мүмкіндік берілмеуі тиіс. Бұған автокөліктің бұрылыстары мен тұрақтарына арналған алаңдар да кіреді [23].

Жаяу жүргіншілер көшелері мен аймақтары шағын аудандардың, кварталдар мен тұрғын шағын аудандардың жоспарлы құрылымының дербес элементі болып табылады. Функционалдық тұрғыдан біріктірілген кезде олар қалалық жүйеге және қалалық көлік инфрақұрылымының бір бөлігіне айналады, осылайша қалалық жолаушылар көлігінің әртүрлі түрлеріне түсетін жүктемені азайтады.

Қазіргі заманғы қаланың жоспарлық құрылымындағы көлік инфрақұрылымы қалалық орта элементтерінің қалыптасуына және дамуына арқау болып табылады: шағын аудандар, тұрғын аудандар, жалпы қалалық және аудандық орталықтар, өндірістік кәсіпорындар, денсаулық сақтау объектілері, спорт кешендері, рекреациялық объектілер және т.б. орналасқан аймақтар.

Қалалық көлік инфрақұрылымы сыртқы (қалааралық) көлік коммуникацияларымен тығыз байланысады, олардың қаланың жоспарлық құрылымындағы логикалық жалғасы және керісінше реті болып табылады. Әдетте заманауи қала құрылымындағы сыртқы көлік коммуникацияларының тораптары (вокзалдар, станциялар, су және әуе порттары) сонымен бірге қалалық көліктің де тораптары болып табылады.

Көлік инфрақұрылымының негізгі элементтерін қарастырайық:

— көше-жол желісі (жолдар, жолайрықтар, көпірлер мен жолөткелдер);

— көшеден тыс көлік желісі (жер беті, жер үсті және жер асты);

— қалалық жоспарлық құрылымдар (көліктің барлық түрлерінің вокзалдары арқылы өтетін сыртқы (қалааралық) көлік желілері мен объектілері);

— көлік шаруашылығына қызмет көрсету құрылыстары (жылжымалы құрамның тоқтауына, жөндеуге және қызмет көрсетуге арналған парктер мен депо, жанармай құю станциялары, жүк терминалдары және т.б.).

Қазіргі заманғы қалалық көлік жүйесін ұйымдастыру жолаушыларды бір көліктен екіншісіне отырғызуға және жүкті басқа көлікке қайта тиеуге қызмет ететін ірі тораптардың құрылуын талап етеді. Осылайша көлік

инфрақұрылымының барлық негізгі элементтері көлік инфрақұрылымының тораптық элементтерінде — көлік-ауыстыру тораптарында (КАТ) бір-бірімен өзара әрекеттеседі.

Қазақстанның ірі қалаларының қарқынды өсуі қалалық көлік инфрақұрылымының маңызды элементтерін — көлік-ауыстыру тораптарын ұйымдастыруға деген жаңа көзқарасты қалыптастыруға алып келді.

КАТ сапасын өзгерту қажеттілігі екі негізгі себепке байланысты: жолаушыға қызметтердің сапалы түрдегі жаңа деңгейін ұсыну қажеттілігі (ең алдымен жеке көлікпен салыстырғанда бұқаралық көліктің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында) және қалада көлік инфрақұрылымын дамыту үшін аумақтық ресурстардың сарқылуына байланысты, әсіресе жолаушылар ағындары бір-бірімен қиылысатын жерлерде, яғни көлік ауыстыру тораптарында.

Қала шаруашылығының көлік кешенінде КАТ пайдалану ерекшеліктерін Қазақстан Республикасы қалаларының ішінде ең күрделі және ең ауқымды ҚКЖ бар Алматы қаласын мысалға ала отырып, қарастырған жөн.

Бүгінгі таңда Алматы қаланың орталық ядросын дамытумен қатар орталықтардың екі түрін дамыту көзделген: қалалық қоғамдық орталықтар және негізгі мақсаты қаланың көп орталықты жүйесін дамыту болып табылатын жергілікті қоғамдық орталықтар.

Осылайша қала орталықтарының жүйесіне қатысты барлық КАТ жіктелесінің көрінісі келесідей:

- Қаланың орталық ядросындағы КАТ;
- Қалалық қоғамдық орталықтағы КАТ;
- Жергілікті қоғамдық орталықтағы КАТ;
- Қалалық орталықтар жүйесінен тыс орналасқан КАТ.

Қалалық орталықтар жүйесіндегі КАТ жағдайына қарай

Тораптарды кешенді қайта құру кезінде орналастырылуы мүмкін әкімшілік-іскерлік сала және әлеуметтік мәдени тұрмыс объектілерінің функционалдық мақсаты мен сыйымдылығын анықтауы тиіс.

Егер көлікке ауысып мінудің барлық мүмкін түрлерін қарастыратын болсақ, оларды екі негізгі түрге бөлуге болады. Жолаушылар көлігінің бір (нақты) жүйесінің ішіндегі ауысып міну және жүйе аралық ауысып міну. Тиісінше жіктеменің бірінші бөлігінде тораптарды олардағы көлікке ауысып міну түрлері бойынша анықтау ұсынылады.

Барлық КАТ екі негізгі топқа бөлінуі тиіс: желі ішілік КАТ (яғни ҚЖК жүйелерінің бірінде көлікке ауысып мінуді қамтамасыз ететін тораптар) және желі аралық КАТ (жүйе аралық ауысып мінуді қамтамасыз ететін тораптар).

КАТ жүйесінің негізін қалалық жолаушылар көлігі жүйесімен қиылысатын жерлердегі қалалық жүрдек көшеден тыс көлік (метрополитен, монорельстіжүйе, жеңіл метрополитен) және темір жол станциялары құрайды. Сонымен бір мезгілде тораптарда жеке және

қалалық жолаушылар көлігінің өзара іс-қимылы, ілеспе қызмет көрсету объектілерінің жолаушыларға қызмет көрсетуі жүзеге асырылады.

КАТ дамытудың қалалық бағдарламаларын іске асыру кезінде тораптардың жаңа және заманауи жоспарлау параметрлерін ескере отырып, астананың қолданыстағы КАТ жүйесін қайта құру және реновациялау мәселелері алдыңғы қатарға шығады.

Қала шаруашылығының көлік кешенінде сыртқы көлік жүйесінің келесі объектілері ерекше рөл атқарады: темір жол вокзалдары мен авто вокзалдар, өзен және теңіз порттары, әуежайлар.

Қала шаруашылығындағы көлік кешені жұмысының тиімділігін қамтамасыз ету үшін қазіргі қаланы басқару жүйесінде қала көлігін, қала жолдары мен қатынас жолдарын күтіп-ұстауды және пайдалануды, қаланың көше-жол желісі объектілері мен жол- инженерлік инфрақұрылым объектілеріне ағымдағы және күрделі жөндеу жүргізуді қамтамасыз ететін мамандандырылған ұйымдар құрылады.

5.3 Қазақстан қалаларындағы қоғамдық көліктерге баға қалыптастыру

Қазақстан облыс орталықтарында қоғамдық көлік қозғалысының орташа жылдамдығы шамамен 16-19 км/сағ. Бұл көптеген жаяу жүргіншілер өткелдері мен жылдамдықты шектейтін жол белгілеріне байланысты. Кейбір жерлерде өткелдер бір-бірінен 40 метр қашықтықта орналасқан [24].

Жолдардың ұзындығы үлкен, көптеген бұрылыстары бар, тіпті 16 шақырымға жетеді.

Республика өңірлері бойынша ең жоғары үлес салмағы жалпы сыйымдылығы 17-ден 99 адамға дейінгі автобустарға тиесілі.

Қазақстан қалалары үшін жалпы сыйымдылығы 100-ден астам адамды автобустармен және қала аралық алыс жол және туристік автобустармен қамтамасыз етудің төмендігі тән. Есепті кезеңде республика бойынша жалпы автобус маршруттарының саны 168-ге артты, жалпы ұзындығы бір жылда 40,3 мың км– ге өсті және 399801,6 км-ді құрады [24].

Қазақстанның қазіргі қоғамдық көліктерінде тарифтерді белгілеу процесі тасымалдаудың қолжетімділігі мен тиімділігін қамтамасыз етудің маңызды аспектісі болып табылады. Осы процесті анықтайтын негізгі факторларды қарастырайық:

Тарифтік саясат: Қазақстан билігі тарифтік саясатты анықтауға, жол жүру бағасының деңгейін реттеуге белсенді қатысады. Бұл, әсіресе ірі қалалардағы үй шаруашылықтарының бюджетіне түсетін жүктемені азайту үшін субсидияларды қамтуы мүмкін.

Көлік құралдарына қызмет көрсету құны: Тарифті қалыптастыру қоғамдық көлікке қызмет көрсету және жөндеу шығындарын есепке алуды қамтиды. Әртүрлі көлік түрлерінің (автобустар, трамвайлар, метро) пайдалану құрылымдары әртүрлі болуы мүмкін

Әлеуметтік аспектілер: Тарифтерді анықтаудың маңызды факторы халықтың табыс деңгейі және қоғамның барлық топтары үшін қоғамдық көліктің қолжетімділігі сияқты әлеуметтік аспектілер болып табылады. Экономикалық орынды және әлеуметтік орынды теңестіруге ұмтылыс бар

Бәсекелестік және тариф нарықтары: Өртүрлі тасымалдаушылар немесе көлік түрлері арасында бәсекелестік бар жерде тарифті орнату жеңілдіктер немесе қызметтерді жақсарту сияқты бәсекелестік стратегияларға байланысты болуы мүмкін.

Қазақстандағы қоғамдық көлік азаматтардың ұтқырлығын қамтамасыз етуде басты рөл атқарады, ал тарифтерді белгілеу жүйенің қаржылық тұрақтылығы мен барлығына қолжетімділікті қамтамасыз ету арасындағы күрделі теңгерім болып табылады.

Қазақстан қалаларындағы қоғамдық көліктерде тарифтерді қалыптастырудың стратегиялары мен факторларының өзіндік ерекшеліктері бар. Атап айтсақ:

1.Тарифтер мен субсидиялар. Қазақстанда мемлекет халыққа түсетін қаржылық жүктемені азайтуға тырысып, қоғамдық көліктегі тарифтерді белсенді түрде реттейді. Субсидиялар көліктің қолжетімділігін сақтау үшін пайдаланылады.

Бұл ерде айта кететін жайт, бүкіл әлем қоғамдық көлікті субсидиялайды. Өйткені жолашылар көлігі өз шығынын ешқашан толық өтемейді. Республиканың әрбір қаласы бюджеттің мүмкіндігіне қарай субсидиялайды.

2.Шығындардың ашықтығы. Тарифті қалыптастыру көлік құралдарына қызмет көрсету және жөндеу шығындарының егжей-тегжейлі талдауын қамтиды. Шығындардың ашықтығы операциялық тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін қажетті мөлшерлемелерді дәлірек анықтауға көмектеседі.

Қазақстандағы тарифтерді анықтау тәртібі № 476-ІІ Заңымен реттеледі. Осы заңның 19-бабына сәйкес тұрақты жолаушылар мен жүк тасымалдау тарифтері Әкімдікпен тағайындалады. Жалпы, жол жүру ақысы бір реттік жолақы ретінде қаланың барлық бағыттағы маршруттарына қарастырылады.

Үкімет тарифті саралап есептеудің бар көрсектіштер санын арттыруды шешіп, негізгі көрсеткіштер анықталды:

- Маршрут түрі;
- Жол жүру билетінің түрі;
- Төлем түрі;
- Маршрут қашықтығы немесе аялдамалар саны.

Қалалық билік белгілейтін кез келген тариф Мәслихаттың келісімімен болады.

Қазіргі уақытта жол жүру құжаттарының электрондық нысаны төлем карталары, Avtobys тегін қосымшасындағы QR-коды арқылы және Астанада – ASTRA және Алматыда "ONAY" көлік картасы қолданылады.

3.Әлеуметтік тарифтер. Халықтың табыс деңгейін ескеретін әлеуметтік тарифтерді енгізу маңызды аспект болып табылады. Бұл әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ете отырып, азаматтардың жекелеген топтарына жеңілдіктер беруге мүмкіндік береді. Мысалы, 2024 жылдан бастап зейнеткерлерге, көп балалы аналарға арналған арнайы жеңілдетілген тарифпен төлем карталары іске қосылуда, бірақ бұл барлық қалалар үшін қарастырылмаған

4.Инфрақұрылымға инвестициялар. Тарифтердің өсуі инфрақұрылымды дамытуға және заманауи техникалық қызмет көрсетуге салынған инвестициялармен негізделуі мүмкін. Бұған көліктерді жаңарту, технологиялық шешімдерді енгізу және тоқтау пункттерін жаңарту кіреді.

Жыл сайын пайдаланылатын автомобильдер саны, отандық автокөлік және автожөндеу кәсіпорындарының моральдық және табиғи ескірген жөндеу-технологиялық жабдықтарын естен шығармау керек. Жөндеу мен қызмет көрсетудің қанағаттанарлық сапасы және жөндеу жұмысшыларының кәсіби деңгейінің жеткіліксіздігі және басқа да себептер жағдайды ушықтыра түседі және зиянды шығарындылармен пайдаланылған газдар мөлшерінің артуын алдын ала айқындайды.

5.Бәсекелестік факторлар. көліктің әртүрлі түрлері арасында бәсекелестік болса, тарифтерді қалыптастыру бәсекелестік стратегияларға байланысты болуы мүмкін. Жолаушыларды тартуды тек бағамен ғана емес, сонымен қатар қызмет көрсету деңгейімен және жайлылықпен ынталандыруға болады.

Осы орайда статистикаға сүйенсек, Қазақстанда 2022 жылы авто парктердегі қоғамдық көліктердің саны рекордтық көрсекішке жетті, 105,5 мың көлік. Бірақ осы көліктердің 35,9% ескі 20 жылдан жоғары қолданыста. Республикада 32 электробус ғана бар, олар тек Алматы мен Астана қалаларында жүреді және жаңа үлгідегі автобустарды Түркістан облысы мен Шымкент қалаларына енгізуде.

Қазақстанда автобус шығаратын отандық кәсіпорындар бар. Олар: Сарандағы QazTehna, Семейдегі «СемАЗ» және Алматыдағы Hyundai Trans Almaty. Дегенмен, автобус паркіндегі жаңа автобустар көліктердің 7,4% ғана құрайды.

Қазіргі уақытта қалалық және қала маңындағы жер үсті жолаушылар көлігі болып табылатын 809 кәсіпорын тіркелген. Солардың ішінде автобуспен тасымалдау бойынша кәсіпорындар қызметінің үлесі жоғары, нақты айтқанда, 738 кәсіпорын немесе 87,1% құрайды. Траллейбуспен тасымалдау бойынша кәсіпорындар саны-18, трамваймен тасымалдау бойынша-4, метромен жүру бойынша-1 және басқа көлік түрлері бойынша 64 кәсіпорындар тіркелген [24].

Экономикалық қызметтің талданатын түрімен тіркелген кәсіпорындардың ең көп саны Алматы қаласында байқалады-119 кәсіпорын немесе республикалық деңгейден 15%, одан кейін Шымкент қаласы-75 кәсіпорын, яғни 9% құрап отыр. Ең аз өңірлерге: Ақмола, Ақтөбе, Батыс Қазақстан және Қызылорда облыстары жатады, олардың үлесіне республикалық деңгейден 2-3%-дан келеді [25].

Көліктік қызмет көрсетудің сапалық көрсеткіштерінің жоғарылауы жолаушылар тасымалының өзіндік құнының өсуіне әкеледі. Сондықтан жолаушылар тасымалының сапалық көрсеткіштерін барынша арттыру және олардың құнын азайту талабы бір-біріне қайшы келеді [26].

2022 жылғы желтоқсанның соңында қалаішілік қатынастағы автобуспен жол жүру құны республика бойынша орташа есеппен бір жол жүру үшін 90 теңге мөлшерінде қалыптасты, бұл 2020 жылғы деңгейден 6,6%-ға жоғары.

Қала ішілік қатынастағы автобустардың жол жүру құны бойынша өңірлер арасында көшбасшы Алматы, Орал және Қостанай, Петропавл қалалары болып табылады - бір сапарға 100 теңге. Жол жүру құнының ең аз мөлшері Ақтау мен Түркістан қалаларында қалыптасты - бір сапарға 70 теңге. Бұл жол жүру жолақысының төлем карталары мен Avtobys тегін қосымшасындағы QR-коды арқылы төлейтін құны.

Жолаушы тасымалы жұмысының көлемін жолаушы айналымы дейді. Ол жолаушы-километрмен өлшенеді, яғни жолаушыларды 1 км қашықтыққа тасымалдау жолаушы айналымының өлшем бірлігі болып табылады. Ол көлік түрлері, тасымал бағыты, т.б. бойынша бөлек-бөлек есептеледі [27].

Қазақстандағы қоғамдық көліктерге тарифтерді белгілеу – тиімді және қолжетімді көлік қызметтерін ұсыну үшін әлеуметтік жауапкершіліктен бастап инфрақұрылымды инвестициялау қажеттілігіне дейінгі түрлі факторларды есепке алуды талап ететін күрделі процесс.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары

1. Қалалардағы қоғамдық көлік мәселелері?
2. Қоғамдық көлік түрлері және оны ұйымдастырудың қазіргі жағдайы?
3. Қоғамдық көлік қызметінің сапасын бағалау әдістері?
4. Қоғамдық транспорт жүйесінің ерекшеліктері?
5. Қоғамдық көлік қызметіндегі тарифтерді белгілеу тәртібі?

1-тапсырма. Қаланың құрылымдарына сипаттама беріп, кестені толтырыңыз.

Қаланың көлік жүйесі	Инженерлік инфрақұрылым	Қаланың ақпараттық жүйесі	Қалаларды индустриядан арылту процесі

2-тапсырма. Есепті шығарыңыз.

Қаланың көлік желісінің оңтайлылығын тексеріңіз.

Бастапқы деректер: қаланың көлік желісі 63 км. Қаланың ауданы 30 км²

Желінің оңтайлы тығыздығы 1,8 -2,4 км / км шегінде тербеледі.

Көлік желісінің тығыздығын мына формула бойынша анықтаңыз?

$$a = Lc / F,$$

Тест тапсырмалары

1. Қала аумағын құрылымдық ұйымдастырудың элементтеріне төмендегілердің қайсысы жатпайды:
 - A) қаланың көлік жүйесі;
 - B) инженерлік инфрақұрылым жүйесі;
 - C) қаланың ақпараттық жүйесі;
 - D) қаланы басқару жүйесі
2. Көлік қызметтерін ұйымдастыру мен жоспарлау қағидаларын кімдер әзірлейді
 - A) Министрлік
 - B) Жергілікті билік
 - C) Депутаттар
 - D) Автовокзалдар
3. Ірі қалаларда негізгі көлік жүйесінің неше түрі қарастырылған:
 - A) 4
 - B) 3
 - C) 2
 - D) 5
4. Қаланың көлік желісі дегеніміз:
 - A) қала көлігінің алуан түрлері қызмет көрсететін көшелер мен көлік өткелдерінің жиынтығы
 - B) жолаушылар мен жүк ағындарының ауқымы
 - C) қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз ету
 - D) сыртқы көлік магистральдарына шығу жолдары
5. Көлік инфрақұрылымының негізгі элементтеріне төмендегілердің қандай түрі кіреді:
 - A) көше-жол желісі
 - B) көшеден тыс көлік желісі
 - C) қалалық жоспарлық құрылымдар
 - D) аталғандардың барлығы дұрыс
6. Көлік инфрақұрылымының көше-жол желісі элементтеріне келесілер кіреді:
 - A) жер беті, жер үсті және жер асты
 - B) жолдар, жолайрықтар, көпірлер мен жолөткелдер
 - C) көліктің барлық түрлерінің вокзалдары
 - D) қызмет көрсетуге арналған парктер мен депо, жанармай құю станциялары

7. Көлік инфрақұрылымының көшеден тыс көлік желісі элементтеріне келесілер кіреді:

- A) жолдар, жолайрықтар, көпірлер мен жолөткелдер
- B) жөндеуге және қызмет көрсетуге арналған парктер мен деполар
- C) жер беті, жер үсті және жер асты
- D) жүк терминалдары

8. Көлік инфрақұрылымының қалалық жоспарлық құрылымдар элементтеріне келесілер кіреді:

- A) жанармай құю станциялары, жүк терминалдары
- B) көліктің барлық түрлерінің вокзалдары арқылы өтетін сыртқы (қалааралық) көлік желілері мен объектілері
- C) жолдар, жолайрықтар, көпірлер мен жолөткелдер
- D) жер беті, жер үсті және жер асты көліктері

9. Көлік инфрақұрылымының көлік шаруашылығына қызмет көрсету құрылыстары элементтеріне келесілер кіреді:

- A) жөндеуге және қызмет көрсетуге арналған парктер мен депо, жанармай құю станциялары, жүк терминалдары
- B) жолдар, жолайрықтар, көпірлер мен жолөткелдер
- C) жер беті, жер үсті және жер асты көліктері
- D) көліктің барлық түрлері бойынша автовокзалдар

10. Қала шаруашылығының көлік кешенінде сыртқы көлік жүйесінің келесі объектілері жатады:

- A) метрополитен, монорельсті жүйе
- B) Аялдамалар, жолөткелдер
- C) темір жол вокзалдары мен автовокзалдар, өзен және теңіз порттары, әуежайлар
- D) Автотұрақтар, темір жол рельстері

11. ҚАТ дегеніміз:

- A) Қалалық көлік жүйесін ұйымдастыру жолаушыларды бір көліктен екіншісіне отырғызуға және жүкті басқа көлікке қайта тиеуге қызмет ететін ірі тораптардың құрылуы
- B) Қалалық көлік схемаларын әзірлеу әдістемесі
- C) Жолаушылар мен жүк ағындарының өткізу ауқымын келісу
- D) Жолаушыларға жол жүру тарифтерін белгілеу

12. КАТ екі негізгі топқа бөлінеді:

- A) ішкі жол және сыртқы жол
- B) мақсаттық және кешендік
- C) жер асты және жер үсті
- D) желі ішілік және желі аралық

13. Қазақстанда жолаушыларды қала ішінде тасымалдауы бойынша қандай кәсіпорындардың үлесі жоғары:

- A) трамвай
- B) автобус
- C) метро
- D) траллейбус

14. Қазақстанда қалалар мен қала маңында жолаушыларды тасымалдайтын көліктері болып табылатын кәсіпорындардың жалпы саны:

- A) 800
- B) 900
- C) 809
- D) 738

15. Қазақстанда қалалар мен қала маңында жолаушыларды тасымалдау бойынша ең төменгі үлесті қандай көліктер иеленеді:

- A) трамвай, метро
- B) автобус, метро
- C) траллейбус, трамвай
- D) басқа көлік түрлері

16. Қалалық және қала маңындағы жолаушылар көлігі кәсіпорындарының саны ең аз өңірлерге жатады:

- A) Алматы
- B) Шымкент
- C) Астана
- D) Батыс Қазақстан

17. Жолаушы тасымалы жұмысының көлемі қалай аталады:

- A) жолаушы айналымы
- B) жолаушы тасымалы
- C) жолаушы көңіл-күйі
- D) жолаушы төлемақысы

18. Жолаушы тасымалы қандай өлшем бірлікпен өлшенеді:

- A) метрмен
- B) километрмен
- C) шаршы метрмен
- D) өлшем бірлік қолданылмайды

19. Жолаушыларды тасымалдау қашықтығы:

- A) 2 км
- B) 1 м
- C) 1 км
- D) 5 км

20. Көлік тарифі дегеніміз
- A) көліктің сапалық ерекшелігі
 - B) көліктің белгілі қашықтықты жүріп өтуі
 - C) көлік қызметінің бағасы
 - D) көлік шығындары
21. Қазақстан облыс орталықтарында қоғамдық көлік қозғалысының орташа жылдамдығы шамамен қаншаны құрайды:
- A) 16-19 км/сағ.
 - B) 20-25 км/сағ
 - C) 15-20 км/сағ
 - D) 10-19 км/сағ.
22. Жол жүру құны автотасымалдар сапасының қандай көрсеткіштеріне кіреді:
- A) Ақпараттық көрсеткіштер
 - B) Ыңғайлылық көрсеткіштері
 - C) Сақтау көрсеткіштері
 - D) Экономикалық көрсеткіштер
23. Жөнелту және келу туралы ақпараттың жиілігі мен қолжетімділігі автотасымалдар сапасының қандай көрсеткіштеріне тән:
- A) Жылдамдық көрсеткіштері
 - B) Ақпараттық көрсеткіштер
 - C) Сақтау көрсеткіштері
 - D) Ыңғайлылық көрсеткіштері
24. Салонды толтыру, салонды жинау жиілігі, санитарлық-гигиеналық жағдайлар автотасымалдар сапасының қандай көрсеткіштеріне тән:
- A) Ыңғайлылық көрсеткіштері
 - B) Сақтау көрсеткіштері
 - C) Экономикалық көрсеткіштер
 - D) Жылдамдық көрсеткіштері
25. Қозғалыс аралығы, қозғалыс тұрақтылығы автотасымалдар сапасының қандай көрсеткіштеріне тән:
- A) Сақтау көрсеткіштері
 - B) Экономикалық көрсеткіштер
 - C) Уақытылық көрсеткіштер
 - D) Ақпараттық көрсеткіштер

Бөлімдердегі тест сұрақтарының жауаптары

Реттілік	Бөлім				
	I	II	III	IV	V
1.	c	B	c	d	d
2.	a	a	a	d	B
3.	a	c	a	a	a
4.	d	c	B	c	a
5.	d	a	d	d	d
6.	a	d	a	a	B
7.	B	a	c	d	c
8.	a	d	a	B	B
9.	B	B	c	c	a
10.	c	c	B	B	c
11.	a	a	B	d	a
12.	c	B	a	a	d
13.	a	d	c	B	B
14.	d	B	d	B	c
15.	B	a	a	a	a
16.	a	c	B	d	d
17.	c	a	a	B	a
18.	a	a	c	c	B
19.	B	d	a	a	B
20.	a	B	d	B	c
21.	c	c	B	a	a
22.	d	c	a	a	d
23.	d	a	c	d	B
24.	B	B	a	a	a
25.	B	d	B	c	c

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Радичка Д.М. Экономика городского хозяйства Учебное пособие для студентов направлений подготовки высшего образования – бакалавриата «Государственное и муниципальное управление», «Управление персоналом», профиль «Управление персоналом государственной и муниципальной службы» Омск Изд-во ОмГА, 2017. – 84 с.
2. Ильина И.Н. Экономика городского хозяйства. Учебник. М: КноРус, 2016.-245 с.
3. Қалалардағы тұрмыс сапасының 2021 жылғы ұлттық рейтингі <https://economy.kz/kz/Mnenija/id=31>
4. <https://kk.wikipedia.org/wiki> Қазақстан қалалары
5. Dr. María Teresa Ruiz-Tagle Urban Economics University of Chile Faculty of Business and Economics <https://vse.apru.org/files/s12122/UChile/%5BFEN%20-%20APRU%5D%20Urban%20Economics.pdf>
6. Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 18 тамыздағы № 639 Жарлығы.
7. Горанова О.А., Иванов И.О., Титов Е.В. Управление городским хозяйством Учебное пособие Москва 2017
8. Бамұхашева М.Қ. Кәсіпорын экономикасы оқу құралы. Атырау, 2019.- 204 б
9. Ж. Я. Әубәкірова Ж. М. Құдабаева Аймақтық экономика. Оқу құрал. Алматы «Қазақ университеті» 2014.
10. Қуатова Д.Я. Экономика предприятия. Практический курс. Учебное пособие. Алматы 2018. 384 с.
11. Коммуналдық көрсетілетін қызметтердің тізбесін және коммуналдық көрсетілетін қызметтерді ұсынудың үлгілік қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрінің м.а. 2020 жылғы 29 сәуірдегі № 249 бұйрығы.
12. Кәсіпорын экономикасы [Электронный ресурс] : оқулық / Ж. Қ. Давильбекова; Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық техникалық университеті. https://openu.kz/storage/lessons/5706/firma-ekonomikasy_3_lecture.pdf
13. Карпова Н.В. Развитие городского хозяйства: ресурсный потенциал и модели его реализации <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitiie-gorodskogo-hozyaystva-resursnyy-potentsial-i-modeli-ego-realizatsii>
14. Albert Saiz Arianna Salazar-Miranda Understanding Urban Economics, Land Use, and Social Dynamics in the City: Big Data and Measurement OCTOBER 2023 <https://docs.iza.org/dp16501.pdf>
15. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 26 желтоқсандағы № 284-VI ҚРЗ.

16. Қазақстан Республикасындағы еңбек нарығының негізгі индикаторлары 2022ж. <https://stat.gov.kz/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/publications/19985/>
17. Городское хозяйство : учебное пособие / Т. Г. Морозова, Н. В. Иванова, В. Э. Комов [и др.]. – Москва: Вузовский учебник : Инфра-М, 2014. – 361 с.
18. Управление в городском хозяйстве: учебное пособие рекомендовано УМО / под ред. Р. Ж. Сираждинова. – Москва : КноРус, 2014. – 350 с.
19. Тұрғын үй-коммуналдық инфрақұрылымды дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 23 қыркүйектегі № 736 қаулысы.
20. Республикалық және облыстық маңызы бар қалалардың даму стратегияларын әзірлеу жөніндегі әдістемені бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2019 жылғы 11 қаңтардағы № 3 бұйрығы.
21. Теоретические концепции устойчивого развития региона <https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2019/04/206.pdf>
22. Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың 2030 жылға дейінгі болжамды схемасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 9 қазандағы № 185 Жарлығы.
23. Тарифтерді қалыптастыру қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2019 жылғы 19 қарашадағы № 90 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2019 жылғы 20 қарашада № 19617
24. Бекмагамбетова Л.К. Қазақстан қалаларында қоғамдық көлікті дамыту концепциясының ғылыми-практикалық негіздері PhD дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы.2023.
25. Мұхтарова К.С., Смағұлова Г.С. Аймақтық экономиканы басқару. Оқу құралы. Алматы 2016. 159 б.
26. Обзор политики развития сектора общественного транспорта в Республике Казахстан. Алматы 2017. https://alatransit.kz/sites/default/files/obzor_politiki_razvitiya_obshchestvennog_o_transporta_v_kazahstane.pdf
27. Бекмагамбетова Л.К., Саукенова И., Р.Мусалиева Р. Заманауи қалалық жолаушылар көлігі жүйесін ұйымдастыру ерекшеліктері // Журнал «Вестник КАЗАТК» №2 (121), Алматы, 2022 г., 141-148 б.

Көлемі 7,5 б.т. Таралымы 500 дана. Офсет қағазы. Тапсырыс № 23

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің
редакциялық баспа орталығы.*

Орал қаласы, Н.Назарбаев даңғылы, 162